

Sławomir Weremiuk

Przydatność teorii penetracji do analizy dominacji rosyjskiej w Europie Wschodniej po rozpadzie ZSRR – zarys problemu

Podstawą myślenia w Rosji o polityce zagranicznej wobec jej sąsiadów jest koncepcja, według której nie powinno się tam zdarzyć nic, o czym Rosja by nie wiedziała, ani nic, na co Rosja się nie zgadza

Edward Lucas, *Podstęp*

Niniejszy artykuł stanowi przyczynek do tytułowego problemu, dotychczas rzadko podejmowanego przez badaczy w takim ujęciu¹. Jego głównym celem jest odpowiedź na dwa zasadnicze pytania: dlaczego warto podjąć problem oraz w jaki sposób badać relacje Rosji z trzema byłymi republikami radzieckimi, kluczowymi z punktu widzenia geostrategii – Ukrainą, Białorusią i Mołdawią?

Jednocześnie zostały określone cele szczegółowe, niezbędne do przedstawienia istoty i specyfiki problemu. Do najważniejszych należy zaliczyć, po pierwsze, zaprezentowanie teoretycznych aspektów procesu penetracji i teorii wpływu międzynarodowego, a także określenie relacji między tymi kategoriami oddziaływania międzynarodowego; po drugie, przedstawienie propozycji modelu wyjaśniającego politykę Rosji wobec państw Europy Wschodniej, czyli specyfiki rosyjskich działań penetracyjnych.

Nie zrozumiemy dziejów państw Europy Wschodniej po 1991 r., jeśli nie będziemy znali mechanizmów zależności tych państw od Rosji.

W latach 80. XX w. sternicy radzieckiej polityki podjęli próbę adaptacji imperium do szybko zmieniającej się rzeczywistości. Uruchomione mechanizmy spowodowały przerwanie formalnych procesów penetracji ZSRR w Europie Środkowo-Wschodniej, nastąpił rozkład imperium zewnętrznego².

Następstwem Jesieni Ludów dla ZSRR był pucz G. Janajewa³, którego bezpośrednią konsekwencją była z kolei dezintegracja radzieckiego imperium wewnętrznego.

¹ W literaturze istnieje wiele opracowań dotyczących spenetrowanych systemów politycznych, w polskiej nauce teoria penetracji nie znalazła jednak uznania wśród politologów. Wyjątek stanowią prace: Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów politycznych*, Lublin 1990; tenże, *Mechanizmy adaptacji spenetrowanych systemów politycznych*, w: *Lagodna agonia realnego socjalizmu*, J. Hausner, T. Klementewicz (red.), Warszawa 1991, s. 85–103; N. Szapowałowa, *Strategia penetracyjna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy*, Lublin 2006.

² Rozkład jest naturalną konsekwencją „starzenia się” systemów, zob. S. Weremiuk, *The Transformation of Penetrated Political Systems of Central European States*, w: *The Transnational Future of Europe*, Z.J. Pietraś, M. Pietraś (red.), Lublin 1992, s. 234–248.

³ Nieudana próba przejścia władzy przez „twardogłowych” liderów KPZR w sierpniu 1991 r. w celu powstrzymania rozpadu ZSRR, zob. W. Boriew, *3 dni*, Warszawa 1992.

Rozpad ZSRR doprowadził do zmian na poziomie globalnego systemu stosunków międzynarodowych oraz systemów regionalnych⁴. Państwo rosyjskie znalazło się w nowej sytuacji geopolitycznej – ponownie stało przed historycznym pytaniem dotyczącym jego kształtu terytorialnego, żywotnie ważnych interesów, przynależności kulturowej oraz roli i pozycji w nowej rzeczywistości międzynarodowej⁵.

Prawnym i politycznym kontynuatorem ZSRR⁶ została Federacja Rosyjska (FR), która przejęła po swoim poprzedniku zobowiązania międzynarodowe, a także odziedziczyła status mocarstwa regionalnego. Pod względem geostrategicznym Rosja przestała pełnić rolę kolosa równoważącego wpływy Zachodu i Wschodu w masywie euroazjatyckim⁷.

Upadek porządku „pojałtańskiego” spowodował powstanie nowego układu sił w skali zarówno globalnej, jak i regionalnej. W polityce FR wobec republik poradzieckich najważniejsze miejsce zajmowały państwa Europy Wschodniej. Elity polityczne Rosji uważały, że z tego właśnie obszaru pochodziły największe zagrożenia dla bezpieczeństwa państwa, w tym również o charakterze militarnym⁸, i dlatego należy podjąć zdecydowane kroki zapewniające osiągnięcie celów strategicznych. Elity państw poradzieckich (peryferii) zaczęły natomiast zabezpieczać swoje interesy na własną rękę⁹.

Polityka Rosji po 1991 r. stanowiła „wymuszoną” kontynuację założeń władz centralnych ZSRR w stosunku do republik związkowych. Federacja Rosyjska „odziedziczyła” także ważny instrument wpływu – dostawy nośników energii¹⁰.

Od ponad roku z niepokojem obserwujemy narastające napięcie za wschodnią granicą Polski. Po ostatnich, krwawych wydarzeniach w Donbasie wzrosła niepewność co do stabilizacji państwa ukraińskiego i wyjścia z kryzysu. Bitwa o Ukrainę to działania świadczące o realizacji przez Rosję swoich najżywoźniejszych interesów w sposób bezkompromisowy¹¹. Jakże aktualne pozostaje twierdzenie, że tak jak bez Ukrainy nie mogło istnieć imperium ZSRR, tak i Rosja nie może w pełni realizować procesów integracyjnych w przestrzeni poradzieckiej.

Nowa sytuacja geopolityczna pokazała, że dotychczasowe metody badań polityki Rosji wobec byłych republik radzieckich nie do końca skutecznie wyjaśniają istotę i specyfikę tych stosunków. Istnieje więc potrzeba zastosowania innych metod badawczych, które pozwoliłyby na pełne wyjaśnienie tych relacji.

⁴ ZSRR nie rozpadł się wskutek wojny (tak jak imperium Romanów), ale pod ciężarem kosztów, które ponosił, aby utrzymać nieefektywny już system zależności swych peryferii od totalitarnego centrum. Rozpadł się wskutek próby reformy, która miała przywrócić mu efektywność, ale w istocie doprowadziła do demontażu totalitarnej struktury, na której cały imperialny system trzymał się jeszcze resztkami sił. *Pierestrojka zdruzgotowała hiperscentralizowane państwo totalitarne i w ten sposób podminowała sowieckie imperium*, cyt. za: A. Nowak, *Putin. Źródła imperialnej agresji*, Warszawa 2014, s. 41; szerzej zob. A.J. Motyl, *Imperial Ends. The Decay, Collapse, and Revival of Empires*, Nowy Jork 2001, s. 81.

⁵ I. Topolski, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej*, Lublin 2013, s. 9.

⁶ Na temat Rosji jako kontynuatorki lub sukcesorki ZSRR zob. A. Kozyriew, *Demokratyczna transformacja*, Warszawa 1995, s. 143–144; W. Czapliński, *Zmiany terytorialne w Europie Środkowej i Wschodniej i ich skutki międzynarodowe (1990–1992)*, Warszawa 1998, s. 28–32; W. Marciniak, *Konstruowanie wielkiego mocarstwa*, w: *Rosja. Między imperium a mocarstwem nowoczesnym*, A. Dudek, R. Mazur (red.), Toruń 2010, s. 17–24.

⁷ Zob. S. Bieliń, *Polityka zagraniczna Rosji*, w: *Federacja Rosyjska 1991–2001*, J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), Warszawa 2002, s. 257.

⁸ O znaczeniu państw Europy Wschodniej w polityce Rosji zob. I. Topolski, *Polityka Federacji...*, s. 11–12.

⁹ A. Nowak, *Putin. Źródła imperialnej agresji*, Warszawa 2014, s. 41.

¹⁰ I. Topolski, *Polityka Federacji...*, s. 321.

¹¹ Ciekawe ujęcie problemu rzeczywistej racji stanu zob. D. Kondrakiewicz, *Rzeczywiste racje stanu wielkich mocarstw*, w: *Interesy narodowe a współistnienie państw*, Warszawa–Lublin 1989, s. 60–71.

Istota i zakres penetracji

Pojęcie

Pojęcie penetracji jest przede wszystkim związane z wyjaśnianiem związków między systemami politycznymi państw oraz systemami międzynarodowymi. Cechą charakterystyczną współczesnych stosunków międzynarodowych jest przenikanie się i zazębianie zarówno systemów politycznych państw, jak i zjawisk politycznych¹².

Penetracja, najogólniej ujmując, oznacza *przedstawianie się jednego obiektu do wnętrza drugiego*¹³. W innym ujęciu *jest to wtargnięcie przemocą w szeregi lub rowy nieprzyjaciela, a przede wszystkim na jego terytorium* (penetracja wojenna) lub *powolne, stopniowe pozyskiwanie wpływów politycznych, społecznych, ekonomicznych i kulturalnych przez jeden naród na terytorium drugiego narodu* (penetracja pokojowa)¹⁴.

W ujęciu politologicznym penetracja to *osiąganie wpływu lub kontroli bez użycia siły*, a więc przez handel lub udostępnianie jakiemuś państwu kapitału¹⁵. E. Morin poprzez penetrację rozumiał *kolonizację od wewnątrz, bez interwencji zbrojnej – zdobycie strategicznych stanowisk w aparacie państwa i kierowanie nim* (ujęcie socjologiczne)¹⁶. A. Scott jako jeden z pierwszych zastosował pojęcie penetracji do wyjaśniania procesów zachodzących we współczesnym świecie, a charakteryzujących się powolną utratą znaczenia geograficznych granic państw, wyznaczonych przez mechanizmy gospodarcze, kulturalne i społeczne¹⁷. J. Herz rozróżnił penetrację wojenną, czyli bezpośrednią interwencję wojskową, oraz penetrację pokojową, którą określił jako *działania pośrednie, polegające na wnikanii do wnętrza obcego państwa w celu wykorzystania wszystkich jego słabości czy sprzeczności*¹⁸.

J. Rosenau wyróżnił trzy procesy wiążące współczesne systemy polityczne: penetracyjny, reaktywny i emulatywny. Proces penetracyjny ma miejsce wtedy, *gdy członkowie jednej wspólnoty politycznej stają się uczestnikami procesu politycznego w drugiej wspólnocie*¹⁹. Według W.F. Hanriedera system polityczny jest spenetrowany wtedy, gdy procesy podejmowanych w nim decyzji politycznych są głęboko kształtowane przez otoczenie zewnętrzne oraz istnieje na to zgoda obywateli tego systemu²⁰.

¹² Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii stosunków międzynarodowych*, Lublin 1986, s. 42–43 i 101–113; tenże, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów...*, s. 19–21.

¹³ W. Kopalinski, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1988, s. 388; *Słownik poprawnej polszczyzny PWN*, W. Doroszewski (red.), Warszawa 1977, s. 498.

¹⁴ M. Arct, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1929, s. 233.

¹⁵ A.S. Hornby, *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, Oxford 1980, Warsaw 1988, s. 619.

¹⁶ E. Morin, *O naturze Związku Radzieckiego*, Warszawa 1990, s. 123.

¹⁷ A. Scott, *The Revolution in Statecraft. Informal Penetration*, New York 1965, s. 168–169; tenże, *The Revolution in Statecraft. Intervention in an Age of Interdependence*, Durham 1982, s. 11–13.

¹⁸ J. Herz, *The Territorial State Revisited: Reflections on the Future of the Nation State*, in: *International Politics the Nation State*, w: *International Politics and Foreign Policy*, J. Rosenau (red.), New York–London 1969, s. 84–85.

¹⁹ J. Rosenau, *Toward a Study of National-International Linkages*, w: *Linkage Politics*, J. Rosenau (red.), New York–London 1969, s. 46; tenże, *The Study of Global Interdependence: Essays on the Transnationalization of World Affairs*, New York 1980, s. 168–169 i 176–187.

²⁰ W.F. Hanrieder, *Foreign Policies and the International System: A Theoretical Introduction*, New York 1971, s. 16; tenże, *Compatibility and Consensus. A Proposal for the Conceptual Linkage of External and Internal Dimension of Foreign Policy*, w: *Comparative Foreign Policy. Theoretical Essays*, W.F. Hanrieder (red.), New York 1971, s. 258.

Z.J. Pietraś uważa natomiast, że spenetrowany system polityczny to system sterowany od wewnątrz przez przedstawicieli systemu penetrującego²¹. Według autora niniejszego artykułu penetracja to sekwencja działań, w których wyniku centralny ośrodek decyzyjny, poprzez swoje struktury penetrujące połączone z systemem penetrowanym za pomocą „przesuniętego regulatora”, wymusza na strukturach państwowych określony sposób zachowania, zgodny ze swoją wolą, w celu zapewnienia kontroli nad tym terytorium i realizacji swoich interesów²².

Z przedstawionych definicji wynika, że podstawowym warunkiem penetracji jest obecność wewnątrz jednego terytorium reprezentantów innego systemu politycznego, których celem jest osiąganie wpływów politycznych, militarnych, ekonomicznych czy ideologicznych. Penetrowanie obcego państwa może więc odbywać się dwojako: przez działanie władcze i bezpośrednie, oraz pośrednie i perswazyjne. Penetracja może być głęboka, gdy jej przedmiotem jest cały system państwowy wraz z jego poszczególnymi podsystemami, albo płytka, gdy penetrowany jest tylko jeden lub kilka podsystemów systemu państwowego.

Koncepcje

Teoria penetracji została sformułowana przez twórców teorii więzi, którzy, wychodząc z założenia o przenikalności systemów międzynarodowych, oprócz różnych procesów zachodzących między poszczególnymi systemami wyodrębnili także procesy penetracji. Celem teorii więzi było ukazanie metodologicznych i teoretycznych konsekwencji zbliżania się zewnętrznych i wewnętrznych dziedzin życia politycznego²³.

Czołowy przedstawiciel tej teorii J. Rosenau sformułował teorię jedności środowiska – powiązania stabilności, funkcjonowania, instytucji i celów krajowego systemu politycznego ze zmiennymi z jego środowiska oraz ze zmiennymi wewnątrz krajowych systemów. Centralne ogniwo w siatce pojęciowej – *linkage* – zdefiniował jako *jakąkolwiek powtarzającą się sekwencję zachowań, mającą początek w jednym systemie i wywołującą reakcję w innym*. Fazę początkową *linkage* określił jako wyjście, a końcową jako wejście. Wprowadził też pojęcie *polity* – narodowego systemu politycznego, nietożsamego z *society* – społeczeństwem, którego jest częścią. *Linkage* odnosi się do powiązań systemu politycznego, a nie systemu społecznego w całości. Środowisko według J. Rosenau`a tworzą wszystkie ludzkie i pozaludzkie zjawiska zewnętrzne wobec *polity*, niezależnie od tego, czy są postrzegane przez aktorów *polity*. Dlatego też wyróżnia środowisko zewnętrzne (*external environment*), to jest zjawiska zachodzące na zewnątrz przestrzeni geograficznej społeczeństwa, którego *polity* jest częścią, oraz środowisko wewnętrzne (*internal environment*), to jest zjawiska zewnętrzne wobec *polity*, ale wewnątrz tej przestrzeni. Środowisko zewnętrzne jest przy tym utożsamiane z międzynarodowym systemem politycznym, a więc w istocie nie granice geograficzne (państwa) rozdzielają te dwa typy środowiska, lecz ich charakter. W pierwszym przypadku środowiskiem jest międzynarodowa praktyka społeczna, w drugim – wewnętrzna i pozapolityczna praktyka społeczna²⁴.

²¹ Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów...*, s. 23.

²² S. Weremiuk, *Penetracja ZSRR w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1991. Cybernetyczny model penetracji*, Lublin 2004 (rozprawa doktorska), s. 3.

²³ Por. W.F. Hanrieder, *Compatibility and Consensus...*, s. 1 i nast.; szerzej na temat teorii więzi zob. T. Łoś-Nowak, *Stosunki Międzynarodowe. Teorie–systemy–mechanizmy*, Wrocław 2000, s. 215–221.

²⁴ Zob. J. Rosenau, *Toward a Study...*, s. 3–11 i 44–46.

Według teorii więzi politykę zagraniczną państwa stanowią wyjścia bezpośrednie (*direct outputs*), w przeciwieństwie do wyjść pośrednich (*indirect outputs*), które wywołują reakcje zagraniczne nieintencjonalne²⁵. W kontekście powiązań krajowo-zagranicznych (*national-international linkages*) polityka zagraniczna to powtarzające się formy działań lub zaniechań (*action or inaction*)²⁶, które władze jednostki politycznej – *polity* – podejmują wobec jednego obiektu lub ich większej liczby, w ich środowisku zewnętrznym, w celu niedopuszczenia, aby obiekt przeszkodził zaspokojeniu potrzeb *polity* bądź pozyskaniu zasobów obiektu, które ułatwią zaspokojenie owych potrzeb. Na działalność w polityce zagranicznej składają się również powtarzające się działania, które osoby prywatne lub grupy podejmują w celu zachowania lub zmiany zjawisk zachodzących w środowisku zewnętrznym *polity*²⁷.

J. Rosenau wyróżnił trzy rodzaje powiązań systemowych (*polity* – środowisko zewnętrzne):

- 1) **rywalizujące** (*emulative*), gdy „wejście” jest nie tylko odpowiedzią na „wyjście”, ale ma taki sam kierunek jak „wyjście”,
- 2) **oddziałujące** (*reactive*), gdy interakcje przecinają granice państw, a kierunek „wyjścia” jest inny niż „wejścia”,
- 3) **przenikające** (*penetrative*), jeżeli obywatele jednego państwa są uczestnikami procesów zachodzących w innym państwie²⁸.

Według J. Rosenau’a spenetrowany system polityczny to system, w którym osoby niebędące członkami danego społeczeństwa uczestniczą bezpośrednio i w sposób władczy przez działania podejmowane wraz z członkami tego społeczeństwa albo w alokacji jego wartości, albo w mobilizowaniu poparcia dla realizowanych przez nie celów²⁹. Warunkiem funkcjonowania spenetrowanego systemu politycznego w przypadku penetracji pokojowej jest konsensus – zgoda obywateli na uczestnictwo przedstawicieli obcego państwa w kształtowaniu procesów politycznych na obcym terytorium. J. Rosenau akcentuje tym samym podmiotowy aspekt procesu penetracyjnego (cudzoziemcy), przyjmując wąską definicję systemu spenetrowanego – konieczna jest zgoda obywateli³⁰.

Z wyżej zaprezentowanymi poglądami polemizował W.F. Hanrieder, zarzucając, że niejednorodność rezultatów analizy na poziomie systemowym powoduje, iż badanie powiązań nie pogłębia procesu poznania. Według niego koncentrując się na samym procesie interakcji, J. Rosenau nie zauważa istotnej roli źródeł interakcji ani ich obiektu. W.F. Hanrieder proponuje inną konstrukcję – wprowadza pojęcie zgodności (*compatibility*) oraz zgody (*consensus*). Pierwsze z nich oznacza standard wykonalności (cel polityki zagranicznej) w środowisku międzynarodowym, a drugie – dodatkowo zespół motywacyjny na wewnętrznej scenie politycznej³¹. Według W.F. Hanriedera system polityczny jest spenetrowany, jeżeli zachodzący w nim proces decydowania o alokacji wartości lub mobilizacji poparcia ulega silnemu oddziaływaniu zewnętrznych wydarzeń oraz rozporządza szerokim konsensem w sprawach przystosowania się do tych zdarzeń.

²⁵ Zob. szerzej tamże, s. 46–49.

²⁶ Na temat niedecyzji zob. Z.J. Pietraś, *Decyzje i niedecyzje polityczne*, w: *Prawo i polityka*, A. Bodnar, J. Wiatr, J. Wróblewski (red.), Warszawa 1988, s. 185–200.

²⁷ Zob. J. Rosenau, *Toward a Study...*, s. 54.

²⁸ J. Rosenau, *The Scientific Study of Foreign Policy*, New York 1971, s. 318–319.

²⁹ Tenże, *Pre-Theories and Theories of Foreign Policy*, w: *Approaches to Comparative and Internationale Politics*, R.B. Farell (red.), Evanston 1966, s. 63–65.

³⁰ Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów...*, s. 21.

³¹ Por. W.F. Hanrieder, *Compatibility and Consensus...*, s. 248–253.

System spenetrowany formułuje cele zgodne z warunkami międzynarodowymi i ma na to zgodę wewnętrzną (jest to sprzężenie między systemem wewnętrznym a systemem międzynarodowym)³². W tym ujęciu wszystkie współczesne państwa to systemy wzajemnie spenetrowane, każdy bowiem system wytwarza porozumienie polityczne na temat konieczności dostosowania się do sytuacji środowiskowej. W.F. Hanrieder położył nacisk na wydarzenia zewnętrzne kształtujące procesy decyzyjne (aspekt przedmiotowy), uważając w przeciwieństwie do J. Rosenau'a, że pośrednie i niewładcze uczestnictwo osób nienależących do danego narodu w kształtowaniu procesów politycznych na tym terytorium też oznacza spenetrowanie systemu. Jego zdaniem nawet wydarzenia bezpośrednio niezwiązane z jakimiś podmiotami polityki również mogą stać się czynnikiem penetrującym³³. Jest to szerokie ujęcie procesu penetracji, ponieważ na proces podejmowania decyzji politycznych ma wpływ wiele bodźców zewnętrznych.

Procesem penetracji zajmował się również K. Kaiser³⁴, który, konstruując model powiązań transnarodowych, wyróżnił cztery rodzaje więzi w stosunkach pomiędzy dwoma państwami, mianowicie:

- 1) zrównoważona polityka transnarodowa – równy wpływ środowisk,
- 2) polityka transnarodowa z efektem dominacji jednej strony,
- 3) penetracja zewnętrzna, polegająca na jednostronnym wpływie środowiska społecznego jednego państwa na środowisko drugiego. Środowisko penetrujące jest jednostronnie uzależnione od swego rządu, a środowisko penetrowane jest powiązane sprzężeniem zwrotnym ze swym rządem,
- 4) penetracja kontrolowana z zewnątrz, czyli bezpośrednie związki elementów środowiska społecznego jednego państwa z rządem innego. Elementy te są sprzężone zwrotnie ze swymi rządami, a to inne państwo utrzymuje stosunki z rządem państwa penetrowanego.

Model ten umożliwił wykrycie wpływu wywieranego przez niepaństwowych uczestników stosunków międzynarodowych na politykę zagraniczną państw. Wpływ w tej postaci posiada cechy penetracji środowiska wewnętrznego systemu penetrowanego, nie ujmuje jednak bezpośredniej penetracji *polity*, czyli narodowego systemu politycznego³⁵.

W Polsce teoria penetracji nie znalazła uznania wśród badaczy środowiska międzynarodowego. Wyjątek stanowią prace Z.J. Pietraśa, który zastosował tę teorię do badania systemu politycznego PRL³⁶, uważając jednocześnie, że przy badaniu spenetrowanych systemów politycznych należy rozważyć następujące problemy:

1. Cechę teorii penetracji stanowi założenie o wzajemnym przenikaniu się współczesnych systemów politycznych, które może mieć charakter asymetryczny, nie zawsze bowiem stosunki międzypaństwowe są oparte na zasadach wzajemności.
2. Państwa penetrowane dobrowolnie wyrażają na to zgodę, akceptując konieczność adaptowania się do szybko zmieniającej się rzeczywistości, licząc na uzyskanie większych korzyści niż inne państwa pozostające w takich stosunkach.

³² Tamże, s. 253–265, zob. też pojęcie „*penetrated systems*” w: A.M. Scott, *The Revolutions in Statecraft...*, s. 168–169.

³³ Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów...*, s. 21.

³⁴ Zob. szerzej Z.J. Pietraś, *Sprzeczności i konflikty wewnątrzpaństwowe i ich skutki międzynarodowe*, w: *Sprzeczności i konflikty społeczne i ich skutki polityczne*, B. Pasierb (red.), Warszawa 1989, s. 344.

³⁵ Tamże, s. 344–345.

³⁶ Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów...*, s. 18–37; tenże, *Mechanizmy adaptacji...*, s. 85–103.

3. Do określenia systemu mianem spenetrowanego niekonieczne jest, aby w skład państwowego ośrodka decyzyjnego wchodził również obywatel państw obcych. Wystarczy, by mieli oni, nie uczestnicząc w pracy ośrodka, jakiś istotny wpływ na jego funkcjonowanie. Mogą oni oficjalnie lub nieoficjalnie reprezentować obcy ośrodek podejmowania decyzji, albo obcą armię, albo obcą wspólnotę kulturową, albo wreszcie obce organizacje państwowe. Podmiotem penetrującym jest państwo lub jego podsystemy.
4. Przedmiotem penetracji może stać się cały system państwowy wraz z jego podsystemami albo tylko jeden czy kilka takich podsystemów³⁷.

Określając spenetrowany system polityczny jako *system sterowany od wewnątrz przez przedstawicieli systemu penetrującego*, Z.J. Pietraś uważa, że ta definicja odnosi się przede wszystkim do państw, ale może także obejmować wszelkie systemy polityczne, np. penetrację partii politycznych. W przypadku państwa zgoda na procesy penetracyjne może zostać wyrażona przez całe społeczeństwo, niektóre grupy społeczne, elity polityczne czy tylko wąską grupę rządzącą. Penetracja nieakceptowana będzie więc zbliżona do penetracji wojennej, podczas gdy proces ten przy pełnej akceptacji społecznej stanie się typową penetracją pokojową, np. zgoda wielu społeczeństw zachodnich na obcą penetrację ekonomiczną. Najczęściej występują przypadki częściowej zgody społecznej na obcą penetrację.

Badając procesy adaptacyjne spenetrowanych systemów politycznych, Z.J. Pietraś określił cztery cechy specyficzne odróżniające adaptacyjność spenetrowanych systemów od adaptacyjności niespenetrowanych. Inaczej wyglądają zagadnienia granic adaptacji, charakteru bodźca uruchamiającego procesy adaptacyjne oraz zewnętrzne i wewnętrzne skutki tych procesów. Analizując specyfikę adaptacyjności, autor formułuje wnioski:

1. W przypadku spenetrowanego systemu politycznego następuje zmiana zakresu jego racji stanu³⁸, ponieważ nawet podstawowe interesy państwa nie mogą być sprzeczne z racją stanu penetratora.
2. Istnieje nowy typ bodźca – międzynarodowe działanie wkraczające do wnętrza państwa i przejawiające się w postaci bodźca zewnętrznego, rozpoczynającego procesy adaptacyjne systemu spenetrowanego. Państwa posiadają wejścia zewnętrzne odbierające bodźce z zagranicy oraz wewnętrzne przyjmujące sygnały od społeczeństwa. Penetrator dysponuje zatem wejściem wewnętrznym, przez które kształtuje działanie systemu spenetrowanego.
3. Zacierają się granice między polityką zagraniczną i polityką wewnętrzną. Polityka wewnętrzna systemu spenetrowanego staje się polityką zagraniczną, bo na własnym terytorium styka się z działaniem obcego mocarstwa. Polityka zagraniczna penetratora nabiera cech polityki wewnętrznej, realizowanej w środku obcego państwa. Granica państwa zostaje jak gdyby przesunięta w głąb państwa spenetrowanego, nie w sensie terytorialnym, ale przez funkcjonalne ograniczenie jego kompetencji.
4. Obca penetracja wywołuje przede wszystkim wewnętrzne skutki polityczne oraz ekonomiczne, takie jak zahamowanie rozwoju gospodarczego czy narastanie nierówności społecznych i, co za tym idzie, konflikty społeczne oraz rozbudowanie aparatu przemocy.

³⁷ Tenże, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów...*, s. 22.

³⁸ Zob. szerzej A. Czarnocki, Z.J. Pietraś, *Współlistnienie państw. Wstęp do międzynarodowych stosunków politycznych*, Lublin 1988, s. 57–60; Z.J. Pietraś, *Racja stanu w polityce zagranicznej państwa*, w: *Racja stanu. Historia. Teoria współczesność*, E. Olszewski (red.), Lublin 1989, s. 39–52.

5. Podstawowym zewnętrznym skutkiem penetracji systemu politycznego jest zmiana charakteru procesów adaptacyjnych. Państwo spenetrowane adaptuje się do swego środowiska poprzez interesy penetratora, sprzecznie ze swoimi interesami narodowymi³⁹.

W literaturze istnieje wiele opracowań dotyczących spenetrowanych systemów politycznych⁴⁰, jednak badacze nie stosują tej teorii do wyjaśniania relacji pomiędzy Federacją Rosyjską a państwami Europy Wschodniej⁴¹.

Metody

Rozróżniamy wiele klasyfikacji metod penetracji, w zależności od przyjętego kryterium. Przedstawimy niektóre z nich⁴².

J. Herz wyróżnił następujące metody penetracji: przenikanie granic państwowych spowodowane rozwojem środków technicznych, broni nuklearnej czy też satelitów; udzielanie pomocy gospodarczej, technicznej i militarnej; polityczno-militarne działania wspierające przeciwników danego rządu lub powstańców, którzy go zwalczają; przekupywanie najwyższych decydentów obcego państwa lub „nabywanie” ich w inny sposób; oraz działania w sferze doktrynalnej⁴³.

Według J. Rosenau`a, penetracja jest dokonywana przede wszystkim za pomocą metod bezpośrednich i władczych⁴⁴. Autor rozdzielił też struktury sterownicze, wyróżniając struktury władzy, wpływu i lojalności. Struktury te pełnią istotne funkcje w spenetrowanych systemach politycznych i wskazują nam metody używane w penetrowaniu obcego systemu. W.F. Hanrieder uważa, że obcy w systemie spenetrowanym działają w sposób niewładczy i pośredni, uczestnicząc w kształtowaniu procesów politycznych⁴⁵.

Według Z.J. Pietrasia sposobem penetrowania obcego państwa są zarówno działania władcze i bezpośrednie, jak też pośrednie i perswazyjne⁴⁶. Do metod penetracji autor zalicza: metody polityczne, gdy celem obcego sterowania staje się zagadnienie utrzymania czy sprawowania władzy; metody militarne, jeżeli państwo spenetrowane nie może się samo bronić, bo jego siły zbrojne podlegają obcemu dowództwu; metody gospodarcze, gdy uzależnienie finansowe lub technologiczne uniemożliwia samodzielną politykę gospodarczą oraz metody kulturowe, jeżeli narodowi jest narzucony obcy system wartości i stylu życia.

Oto inne klasyfikacje sposobów oddziaływania lub wpływania na życie wewnętrzne i społeczne państw: pomoc wojskowa dla opozycji walczącej z rządem, tajne akcje

³⁹ Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów...*, s. 23–37; na temat interesów mocarstw patrz: Z.J. Pietraś, *Interesy narodowe a wspólne interesy ludzkości*, w: *Interesy narodowe a współistnienie państw*, Z.J. Pietraś i M. Pietraś (red.), Warszawa–Lublin 1989, s. 9–28.

⁴⁰ Zob. T. Coulombis, *The Foreign Factor in Greek Politics*, bmv 1971; V. Lewis, *The Struktura of Small. State Behavior in Contemporary International Politics*, Jamaica 1971; C. Blong, *A Comparative Study of the Foreign Policy Behavior of Political Systems Exhibiting High Versus Low Levels of External Penetration*, College Park 1971.

⁴¹ Wyjątek stanowi analiza N. Szapowałowej, *Strategia penetracyjna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy*, Lublin 2006.

⁴² Najogólniej ujmując, metoda działania to sposób posługiwania się środkami. Szerzej zob. Z.J. Pietraś, *Sprzeczności i konflikty...*, s. 348; tenże, *Podstawy teorii...*, s. 83.

⁴³ J. Herz, *The Territorial State Revisited...*, s. 84–85.

⁴⁴ J. Rosenau, *Pre-Theories and Theories...*, s. 63–64.

⁴⁵ Zob. W.F. Hanrieder, *Compatibility and Consensus...*, s. 258–263.

⁴⁶ Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność spenetrowanych systemów...*, s. 22–23.

prowadzone przez wywiad, pozyskiwanie agentów i współpracowników w elitach władzy, infiltracja aparatu państwowego i organizacji społecznych, finansowanie i kontrola ich działalności, szantaż, oczernianie i przekupywanie polityków⁴⁷. Metody te są określane jako nieformalna penetracja, a rozwojowi tego typu sposobów działania sprzyja wiele czynników, z których najważniejsze to: wzrost wpływu społeczeństw na formułowanie polityki państwowej, niezgodność granic państwowych z etnicznymi, religijnymi czy ideologicznymi, wzrost znaczenia potrzeby dobrobytu i rozwoju oraz słabość wielu państw wymagających pomocy zewnętrznej, rozwój technologiczny umożliwiający korzystanie ze środków pozwalających na nawiązanie szybkich i bezpośrednich kontaktów między społeczeństwami, stosunkowo małe ryzyko i niewielkie koszty posługiwania się tymi metodami w porównaniu z innymi.

Zakres metod nieformalnej penetracji jest tak duży, że uważa się je za wszechobecne, trwałe i powszechne sposoby osiągania celów polityki zagranicznej⁴⁸.

Penetracja a wpływ

W tej części dokonamy przeglądu koncepcji wpływu politycznego, wyjaśnimy jego pojęcie i mechanizmy, a także zasygnalizujemy różnice między wpływem a penetracją.

Pojęcie „wpływu politycznego”

W literaturze przedmiotu istnieje wiele koncepcji wpływu politycznego. Pojęcie w p ł y w należy do kategorii działań międzysystemowych i charakteryzuje stosunki między podmiotami występującymi na arenie międzynarodowej.

Według M. Webera d z i a ł a n i e m nazywamy zachowanie ludzkie (obojętnie zewnętrzne czy wewnętrzne, czynienie czegoś lub tolerowanie), jeżeli i o ile działający wiąże (wiążą) z tym zachowaniem pewien subiektywny sens⁴⁹. W prakseologii działanie jest określone jako zachowanie się umyślne zmierzające do celu⁵⁰. Są to zachowania celowe i sensowne. M. Karwat i W. Milanowski za działanie polityczne uznają zachowanie świadome i celowe (a więc intencjonalne) o znaczeniu politycznym⁵¹. Możemy wyróżnić działania jednostkowe i zbiorowe, a zbiorowe są zinstytucjonalizowane lub niezinstytucjonalizowane⁵².

⁴⁷ J. Winniecki, *Instrumenty polityki zagranicznej państwa*, „Studia Nauk Politycznych” 1975, nr 2, s. 61–70; I. Popiuk-Rysińska, *Środki i metody polityki zagranicznej*, w: *Polityka zagraniczna państwa*, J. Kukulka, R. Zięba (red.), Warszawa 1992, s. 82–92.

⁴⁸ A.M. Scott, *Revolution in Statecraft. Intervention in an Age*, s. 11–13. W literaturze przedmiotu istnieje bardzo dużo klasyfikacji i typologii formalnych i nieformalnych metod i środków, a także instrumentów polityki zagranicznej, zob. S. Weremiuk, *Europejskie role ZSRR*, Lublin 1990, s. 31–38; tenże, *Wschodnioeuropejskie role ZSRR w latach 1944–90*, Lublin 1992, s. 10–13; Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 83–101; A. Czarnocki, Z.J. Pietraś, *Współistnienie państw...*, s. 57–96; M. Dobroczyński, J. Stefanowicz, *Polityka zagraniczna*, Warszawa 1984, s. 127–303; W. Kostecki, *Polityka zagraniczna. Teoretyczne podstawy badań*, Warszawa 1988, s. 110–132.

⁴⁹ Podają za: M. Karwat, W. Milanowski, *Działania polityczne jako składnik systemu praktyki społecznej*, w: *Elementy teorii polityki*, K. Opalek (red.), Warszawa 1989, s. 110.

⁵⁰ J. Zieleniewski, *Organizacja zespołów ludzkich. Wstęp do teorii organizacji i kierowania*, Warszawa 1982, s. 183. Przegląd teorii działań zob. tamże, s. 182–378.

⁵¹ M. Karwat, W. Milanowski, *Działania polityczne...*, s. 110.

⁵² A. Bodnar, O. Cetwiński, *Rola teorii wyjaśniającej w polityce...*, w: *Elementy teorii polityki...*, s. 30–31.

Procesy interakcji systemu i środowiska są opisywane za pomocą takich pojęć, jak: w ł a d z a – s i ł a – w p ł y w (*power–force–influence*). Chcąc określić pojęcie „wpływu”, należy je rozpatrywać w związku z pojęciem „władzy”. Kategoria „władza” występuje w stosunkach międzynarodowych w postaci zinstytucjonalizowanego wpływu, ale najczęściej jest stosowana do stosunków wewnątrzpaństwowych, które są scentralizowane⁵³. W literaturze zachodniej istniały cztery kierunki teoretyczno-badawcze⁵⁴:

- 1) teorie społeczno-strukturalne traktujące społeczeństwo jako całość, jako źródło i podmiot władzy wobec swoich członków,
- 2) teorie działań politycznych (R.A. Dahl, H.D. Lasswell, A. Kaplan) – władza jako dynamiczny stosunek funkcjonalnego oddziaływania na siebie określonych subsystemów społecznych, względnie dynamiki wewnętrznej określonych części układu politycznego,
- 3) teorie cybernetyki politycznej (K.W. Deutsch, M. Kochen),
- 4) teorie zaniku władzy politycznej (D. Bell, V. Pareto, Almond, A. Parsons i C.W. Mills)⁵⁵.

Pojęcia „wpływu” i „władzy” są praktycznie utożsamiane, a politolodzy najczęściej posługują się pojęciem „*power*”, co oznacza właśnie władzę i siłę oraz jest rozumiane jako: cel polityki zagranicznej, zdolność sprawowania kontroli nad środowiskiem międzynarodowym, zdolność do zmuszania innych uczestników stosunków międzynarodowych do określonego zachowania lub jako synonim pojęcia „wpływ”⁵⁶.

Według K.W. Deutscha pojęcia „siły” i „wpływu” są węższe niż władzy, a są tożsame tylko pod jednym względem – oba oznaczają stosowanie bodźców w stosunkach międzyludzkich, które wywołują określone zachowania⁵⁷. Często można również spotkać tezę, że władza jest kwalifikowaną postacią wpływu, wyróżnia się przy tym dwie postacie wpływu: jawną i potencjalną⁵⁸. Wpływem potencjalnym dysponuje ten, kto mając odpowiednie środki, dzięki ich wykorzystaniu mógłby, gdyby zechciał, spowodować pożądane z własnego punktu widzenia zmiany w zachowaniu innych osób.

Władza tym się różni od wpływu, że środki, które pozostają w dyspozycji podmiotu dominującego, pozwalają na zastosowanie przymusu wobec podmiotu podporządkowanego. Władza i wpływ są dwiema postaciami tego samego zjawiska, w czystej formie, dwoma biegunami tej samej osi. Nie ma między nimi zasadniczej różnicy jakościowej. Takie stanowisko prezentują m.in. R. Dahl, D. Easton, D. Katz, R.L. Kahn⁵⁹. Koncepcję sprowadzającą władzę do wpływu zaprezentował również H. Simon, który obu termi-

⁵³ Por. Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 102–103; podobne ujęcie w: F. Burlacki, A. Gałkin, *Socjologia, polityka, stosunki międzynarodowe*, Warszawa 1978, s. 17–27; J. Kowalski, W. Lamentowicz, P. Winczorek, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1986, s. 81–120; A. Bodnar, *Decyzje polityczne. Elementy teorii*, Warszawa 1985, s. 212–223; F. Ryszka, *Delimitacje władzy politycznej*, w: *Elementy teorii...*, s. 83–100.

⁵⁴ Por. inne ujęcie u A. Bodnara, który sprowadził je do czterech zasadniczych typów: normatywno-formalistycznego, organicystycznego, subiektywistyczno-psychologicznego i indywidualistyczno-socjologicznego, *Nauka o polityce*, A. Bodnar (red.), Warszawa 1988, s. 75; N.M. Kajzerow, *Władza i autorytet. Krytyka burżuazyjnych teorii*, Warszawa 1976, s. 24–43.

⁵⁵ *Wprowadzenie do teorii polityki*, J.P. Georgica (red.), t. 4, Warszawa 1982, s. 6–12.

⁵⁶ Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 102.

⁵⁷ Kategorie pochodne władzy to: autorytet, przemoc, panowanie, przewodzenie i *power* (kategoria podstawowa), w stosunku do której autorytet i przemoc są formami stosowania władzy (autorytet – siła duchowa, przemoc – siła fizyczna), patrz w: K.W. Deutsch, *The Nerves of Government*, New York–London 1966, s. 124.

⁵⁸ J. Kowalski, W. Lamentowicz, *Teoria państwa i prawa...*, s. 87–88.

⁵⁹ Tamże.

nów używa zamiennie⁶⁰. R.F. Hopkins i R.W. Mansbach stoją na stanowisku, że wpływ jest aktywnym aspektem władzy⁶¹.

Według S. Ehrlicha pojęcie „władzy” jest zakresowo szersze od pojęcia wpływu o dwa elementy: kto dysponuje władzą, zajmuje kluczową pozycję w procesie podejmowania decyzji i nominalnie tylko on jest władny podjąć decyzję władczą; oraz ten, kto dysponuje władzą jest wyposażony w instrumenty realizacji decyzji władczych, wymuszających posłuch dla tych decyzji. Ta strona stosunku politycznego, która dysponuje wpływem w stosunku do drugiej, dąży do spowodowania zmiany istniejącego stanu rzeczy albo jego utrzymania przez wywołanie odpowiedniej decyzji politycznej u strony pozostającej w zależności. Wpływ polityczny o wysokim poziomie skuteczności można określić jako dominację polityczną⁶².

F. Ryszka definiuje władzę przez odwołanie się do pojęcia wpływu: *władza to zdolność do narzucania i egzekwowania decyzji, czyli wpływania na ludzi, by zachowywali się w sposób pożądanym*⁶³.

Z.J. Pietraś traktuje wpływ międzynarodowy jako substytut władzy w stosunkach wewnątrzpaństwowych i analizuje go w kategorii działania: działającego podmiotu, przedmiotu, środków i metod oraz wyników działania. Według niego *wpływ jest to zdolność uczestnika stosunków międzynarodowych do nakłonienia innych uczestników do określonego zachowania*⁶⁴.

Najpełniejszą definicję wpływu międzynarodowego podał M. Weber, określając „*power*” jako *prawdopodobieństwo uzyskania przez uczestnika stosunków społecznych możliwości przeprowadzenia własnej woli, pomimo oporu innego uczestnika tych stosunków*⁶⁵.

Podsumowując, należy stwierdzić, że władza i wpływ są to dwa odrębne zjawiska, które mogą zachodzić jednocześnie. Podstawowa różnica między nimi sprowadza się do możliwości stosowania bodźców wywołujących określone zachowanie, ich stopnia intensywności, a także skuteczności w osiąganiu celu. Władza wymaga instytucjonalizacji, co zapewnia jej dużą skuteczność, skuteczność wpływu zależy natomiast przede wszystkim od siły nacisku i użytych środków, a także od zdolności do wytrzymania tego nacisku przez podmiot poddany wpływowi.

Mechanizmy wpływu

W sferze politycznej mianem *mechanizmów*⁶⁶ określa się głównie formy i metody dyplomacji⁶⁷ lub też *jakąkolwiek powtarzającą się sekwencję zachowań, mającą początek w jednym systemie i wywołującą reakcję w innym*⁶⁸.

⁶⁰ F. Burlacki, A. Gałkin, *Socjologia, polityka, stosunki międzynarodowe...*, s. 24.

⁶¹ W. Kostecki, *Polityka zagraniczna...*, s. 125.

⁶² S. Ehrlich, *Władza i interesy. Studium struktury politycznej kapitalizmu*, Warszawa 1974, s. 34.

⁶³ F. Ryszka, *Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne*, Warszawa 1984, s. 20.

⁶⁴ *Współczesne stosunki międzynarodowe*, T. Łoś-Nowak (red.), Wrocław 1992, s. 63.

⁶⁵ Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 102; M. Orzechowski, *Polityka, władza, panowanie w teorii Maxa Webera*, Warszawa 1984, s. 213–241; istnieją też inne koncepcje wpływu, np. patrz S. Ossowski, *O strukturze społecznej*, Warszawa 1982, s. 53–54; inne definicje: P. Sienkiewicz, *Systemy kierowania*, Warszawa 1989, s. 46–50.

⁶⁶ Przez mechanizmy rozumiemy następujące po sobie w pewnej kolejności stany i procesy, które zachodzą w zjawiskach fizycznych, chemicznych, a także społecznych, za: *Słownik Wyrazów Obcych PWN*, J. Tokarski (red.), Warszawa 1980, s. 461.

⁶⁷ M. Dobroczyński, J. Stefanowicz, *Stosunki Wschód–Zachód. Struktura – treść – mechanizmy*, Warszawa 1980, s. 251.

⁶⁸ Por. J. Rosenau, *Toward a Study...*, s. 3–11 i 45.

Możemy wyróżnić trzy zasadnicze mechanizmy wiążące środowisko polityczne z państwem:

- 1) państwo reaguje na stany stosunków międzynarodowych⁶⁹,
- 2) państwo podlega wpływowi ze strony transnarodowych uczestników stosunków międzynarodowych,
- 3) państwo podlega naciskowi wywieranemu przez innych uczestników stosunków politycznych działających wewnątrz państwa lub w sferze stosunków międzynarodowych oraz przez reprezentujące ich organizacje.

Poniżej rozpatrzmy problem mechanizmów wpływu w wyżej wymienionych ujęciach⁷⁰:

1. **Jako wpływ wywierany przez zmiany stanów stosunków międzynarodowych** – państwo reaguje na wpływy zmian w jego środowisku zewnętrznym, adaptując się do tych zmian. Wyróżniamy następujące zmienne niezależne kształtujące procesy interakcji państwa i jego środowiska międzynarodowego: destabilizujące zmiany wewnętrzne, destabilizujące zmiany środowiska międzynarodowego i zmienne cechy ośrodka podejmowania decyzji politycznych (ośrodek preferujący homeostazę pasywną lub aktywną). Żaden system nie posiada możliwości pełnego dostosowania się do zmian zachodzących w jego środowisku. Istnieją granice tej elastyczności (racja stanu i interesy grupy panującej), a ich przekroczenie spowodowałoby upadek systemu⁷¹.
2. **Wpływ wywierany przez niepaństwowych uczestników stosunków międzynarodowych (wpływ transnarodowy)**⁷² – między środowiskiem społecznym systemu politycznego a jego środowiskiem międzynarodowym występuje bezpośrednie sprzężenie zwrotne, na które rząd państwa może wpłynąć jedynie pośrednio⁷³. Problemem wpływu transnarodowego zajmowali się m.in. J. Rosenau, E.O. Czempiel, K. Kaiser, J. Burton, W.J. Feld, R.W. Mansbach, Y.E. Ferguson i inni⁷⁴. Badania tych procesów charakteryzują się mnogością ujęć teoretycznych i szerokim zakresem przedmiotowym⁷⁵.

K. Kaiser istotę pojęcia sformułował w definicji polityki transnarodowej, która jego zdaniem jest funkcją iloczynu interakcji horyzontalnych, tj. między różnymi społeczeństwami i państwami, oraz interakcji wertykalnych, tj. między rządem i społeczeństwem. Podobnie relacje między dwoma systemami politycznymi i ich środowiskiem przedstawił E.O. Czempiel, który wyróżnił trzy kategorie wpływu: międzypaństwowy, międzynarodowy i transnarodowy⁷⁶.

Według Koehane'a i Nye'a stosunki transnarodowe to kontakty, koalicje i interakcje ponad granicami (przez granice państw), nie kontrolowane przez centralne organy rządów do spraw polityki zagranicznej. J. Rosenau, rozważając proces transnacionaliza-

⁶⁹ Z.J. Pietraś, *Koncepcje adaptacji politycznej*, w: *Mechanizmy adaptacji politycznej państwa*, Z.J. Pietraś, A. Dumala (red.), Lublin 1990, s. 139.

⁷⁰ Szczegółowo zob. Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 101–113.

⁷¹ O koncepcjach procesów adaptacji państwa w: Z.J. Pietraś, *Procesy adaptacji politycznej*, Lublin 1989, s. 1–53.

⁷² Z.J. Pietraś, *International and Transnational Coexistence*, Lublin 1989; A. Dumala, *Dynamika procesów transnarodowych*, w: *Mechanizmy adaptacji...*, s. 63–66; tenże, *Procesy transnarodowe. Synteza badań*, Lublin 1989.

⁷³ Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 104–105; R. Keohane, J. Nye, *Transnational Relations and World Politics: An Introduction a Conclusion*, Cambridge–London 1981.

⁷⁴ A. Dumala, *Dynamika...*, s. 34–44.

⁷⁵ Na gruncie nauki marksistowskiej pojęcie procesów transnarodowych występuje rzadko i nie ma prób jego szerszej interpretacji teoretycznej; patrz: tamże, s. 38–39 i 43.

⁷⁶ Z.J. Pietraś, *Sprzeczności i konflikty...*, s. 343–344.

cji stosunków międzynarodowych, zdefiniował je jako *proces, za pomocą którego stosunki międzynarodowe, prowadzone przez rządy, są uzupełniane przez stosunki między jednostkami, grupami i społeczeństwami, które mogą mieć i mają ważne konsekwencje dla biegu wydarzeń*. Inne definicje spotykane w literaturze przedmiotu nie odbiegają znacznie od powyższych, których podstawowym założeniem jest to, że procesy te dokonują się poza kontrolą państwowych ośrodków decyzyjnych⁷⁷.

Ważne jest rozpatrywanie problemu wpływu transnarodowego przez wskazanie na jego treść aksjologiczną. Transnacionalizm jest wtedy traktowany jako swoista ideologia państw dominujących. Pełni on wówczas instrumentalną funkcję jako sposób podejścia i proces organizowania się społeczności w celu rozwiązania problemów międzynarodowych⁷⁸.

Ujęcie „ideologiczne” problemu polityki transnarodowej ułatwia pokazanie procesów penetracji we współczesnym świecie, np. ideologia rynkowa, poczucie odrębności cywilizacyjnej, wspólnota interesów. Badanie procesów transnarodowych w tym ujęciu pozwala również na analizę stosunków panujących w „świecie komunistycznym”.

Pojęcie procesów transnarodowych jest tożsame w wielu elementach z pojęciem instrumentów nieformalnego dostępu, które ludziom lub dobrom materialnym bądź niematerialnym z jednego kraju stwarzają możliwość uzyskania dostępu do obywateli innego kraju lub dotarcia w inny sposób do zachodzących tam procesów politycznych i społecznych, za zgodą lub bez zgody władz tego kraju⁷⁹.

3. Wpływ wywierany przez państwa – jest to najbardziej badany rodzaj wpływu, ponieważ metody działania państwa na swoje środowisko międzynarodowe są najłatwiejsze do wykrycia. Wpływ w tym ujęciu to mechanizm osiągania przez państwo celów polityki zagranicznej, których realizacja wymaga zgodności między nimi a możliwościami działania państwa. Możliwości te to instrumenty, czyli środki realizacji polityki zagranicznej pozostające w dyspozycji państwa⁸⁰. Z.J. Pietraś uważa, że wpływ międzynarodowy należy analizować w kategoriach działania⁸¹.

Środki polityki zagranicznej państwa można określić jako *środki, za pośrednictwem których państwa starają się kształtować pożądane postawy i działania zagranicznych podmiotów oraz pożądane stany zjawisk i procesów międzynarodowych*⁸². I. Popiuk-Rysińska, poszukując sposobu klasyfikacji środków i metod, proponuje podział według dziedziny życia społecznego, z której się one wywodzą. Kryterium to jest uzasadnione, ponieważ rodzaj środków decyduje w głównej mierze o sposobie ich użycia, a więc o sposobie działania państwa. Stosując to kryterium, dzieli środki i metody polityki zagranicznej państwa na następujące rodzaje (grupy): środki polityczne (dyplomacja i jej metody), środki gospodarcze (negatywne i pozytywne), środki wojskowe (bezpośrednie i pośrednie), środki psychospołeczne (propaganda, informacja, świadczenie usług oraz prezentacja własnego dorobku), środki normatywne oraz inne (metody działania wywiadu)⁸³.

Z.J. Pietraś uważa, że środki działania mogą być różnorodne: dyplomatyczne, ekonomiczne, ideologiczne i wojskowe⁸⁴, a do metod wywierania wpływu zalicza: per-

⁷⁷ Por. inne ujęcia: A. Dumala, *Dynamika...*, s. 41–43.

⁷⁸ Tamże, s. 43 i 51–52.

⁷⁹ J. Winniecki, *Instrumenty polityki zagranicznej państwa...*, s. 73–74.

⁸⁰ A. Czarnocki, Z.J. Pietraś, *Współlistnienie państw...*, s. 60–61.

⁸¹ Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 103, 107 i nast.

⁸² Zob. I. Popiuk-Rysińska, *Środki i metody polityki zagranicznej...*, s. 78.

⁸³ Tamże, s. 84–91.

⁸⁴ Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 108.

swazje, obietnice, zobowiązania, nagrody, groźby, sankcje i odstraszenie, są to metody formalne. Przez metody polityki zagranicznej rozumiemy sposoby posługiwania się przez państwa środkami. Mogą to być zarówno sposoby posługiwania się pojedynczymi środkami, jak i całymi ich grupami, służące do charakteryzowania pojedynczej czynności, a także całych ich sekwencji. Metody mogą być zatem ujmowane wąsko lub szeroko. W wąskim znaczeniu metody to sposób użycia przez państwa jednego, konkretnego środka, w szerokim – wspólny dla całej sekwencji działań sposób posługiwania się wieloma środkami, czyli mechanizm.

Th. Saaty i M. Khouja wyróżnili pięć rodzajów wpływów politycznych w stosunkach międzynarodowych:

- 1) wpływ dokonywany przez zasoby ludzkie, co oznacza potencjalną zdolność państwa do zmobilizowania jego ludności w celu realizacji zadań kształtujących cały świat,
- 2) ekonomiczny, wyrażający się w zamożności społeczeństwa i jego produktywności,
- 3) technologiczny, oznaczający poziom postępu naukowego i technicznego, a także zdolności organizacyjnych,
- 4) handlowy, obejmujący strukturę eksportu i importu państwa w jego stosunkach z innymi państwami,
- 5) militarny, a więc poziom uzbrojenia, sił ludzkich, mobilności i układów sojuszniczych⁸⁵.

Q. Wright oprócz innych metod polityki wymienia jeszcze wpływ polityczny, na który składają się:

- instrumenty wpływu: retoryka, propaganda, rozpowszechnianie informacji, edukacja,
- instrumenty manipulacji: groźby, kłamstwa, przekupstwo, przetarg, rozdawanie przywilejów lub pozycji u władzy⁸⁶,
- instrumenty kontroli: prawo państwowe, prześladowania, zbrodnie, interwencje, rebelie, wojny⁸⁷.

Według Ch.B. Handy'ego metody urzeczywistniania wpływu mogą być różne: wpływy jawne, nieukrywane oraz wpływy ukryte, niejawne. Do wpływów niejawnych możemy zaliczyć: oddziaływanie agentów wywiadowczych, przekupstwo wśród polityków dokonywane przez wielkie koncerny, działanie grup spiskowych, a także oddziaływanie otoczenia na decydenta, silnej osobowości przywódcy politycznego i jego opinii na kierunki poszukiwań alternatyw decyzyjnych⁸⁸.

Ciekawa jest również klasyfikacja środków wpływu grup nacisku, według której środki wpływu dzielimy na legalne i nielegalne (do tych ostatnich zaliczamy: korupcję funkcjonariuszy państwowych, manipulowanie opinią publiczną, wywoływanie wrażeń, że społeczeństwo domaga się interesów reprezentowanych przez grupę wpływu)⁸⁹.

Najbardziej jednak ogólny podział instrumentów polityki zagranicznej państwa zaproponował J. Winniecki, według którego należy wyodrębnić formalne instrumenty

⁸⁵ T. Saaty, M. Khouja, *A Measure of World Influence*, „Journal of Peace Science” 1976, t. 2, nr 1, s. 32–33; Z.J. Pietraś, *Procesy adaptacji politycznej...*, s. 7–8.

⁸⁶ Manipulacja jest to ukryte sterowanie czyimś zachowaniem bez jego świadomości, a wbrew jego interesom oraz wbrew ich woli w: J. Kossecki, *Granice manipulacji...*, s. 6.

⁸⁷ Q. Wright, *The Study of International Relations*, New York 1955, s. 133; A. Bodnar, *Decyzje polityczne...*, s. 287; W. Kostecki, *Polityka zagraniczna...*, s. 124.

⁸⁸ Ch.B. Handy, *Understanding Organizations*, Harmondsworth 1976, s. 121–128; A. Bodnar, *Decyzje polityczne...*, s. 221–222.

⁸⁹ Por. J. Kowalski, W. Lamentowicz, *Teoria państwa i prawa...*, s. 378–380.

stosunków międzypaństwowych oraz nieformalne instrumenty dostępu, np. wymianę kulturalną, wojnę psychologiczną, wojskowo-techniczną czy ekonomiczną⁹⁰.

Wyniki stosowania wpływu międzynarodowego są zwykle funkcją dwóch zmiennych, tzn. działań państwa wywierającego wpływ oraz państwa poddanego wpływowi⁹¹. Istnieje wiele koncepcji na temat skuteczności zastosowania wpływu międzynarodowego, m.in. tym problemem zajmowali się R. North, S. Rosen, K. Holsti, R. Thom, T.J. Price i teoretycy więzi, a na gruncie nauki polskiej Z.J. Pietraś⁹².

Ogólnie rzecz ujmując, państwo poddane wpływowi może ulec innemu państwu, podporządkowując się jego woli, bądź stawić opór, stosując przeciwsankcje. W pierwszym przypadku w skrajnej sytuacji państwo poddane wpływowi stanie się systemem spenetrowanym, w drugim natomiast – może przeciwstawić się wpływowi. Możliwość podjęcia takiego oporu jest funkcją wyznaczników potencjału państwa⁹³. Skutkiem podjęcia takich przeciwdziałań może być w skrajnej postaci upadek państwa, dzięki utracie zdolności homeostatycznych, czyli możliwości dostosowania swojej struktury i funkcji do nacisku środowiska międzynarodowego.

Według R. Thoma między wpływem a procesami adaptacyjnymi istnieje następująca zależność: *katastrofa systemu politycznego, czyli załamanie się zdolności adaptacyjnych tego systemu jest funkcją: siły wpływu, elastyczności systemu i jego potencjału oraz mimośrodowości wpływu, to znaczy odległości między najsilniejszym punktem systemu a miejscem zastosowania nacisku. Nawet stosunkowo niewielki nacisk użyty w stosunku do silnego systemu politycznego może spowodować bardzo głębokie zmiany w tym systemie, jeżeli zostanie „przyłożony” w jego najslabszym punkcie*⁹⁴.

K. Holsti sformułował wiele hipotez na temat skuteczności zastosowania wpływu międzynarodowego przez państwo A w stosunku do państwa B. Państwo B chętniej ustąpi wpływowi państwa A w następujących przypadkach:

- im bardziej jest od niego zależne gospodarczo, politycznie,
- im mniej jest spójne wewnętrznie (polityczno-ekonomicznie i społecznie),
- gdy nie ma możliwości zastosowania przeciwsankcji, a także uzyskania pomocy państw trzecich,
- gdy istnieją chęci zastosowania oporu,
- gdy istnieje tradycja ulegania wpływowi państwa A,
- gdy elity uznają to za pożądane, a społeczeństwo wyrazi na to zgodę⁹⁵.

Według J. Kosseckiego o możliwości wywierania wpływu decyduje potencjał energomaterialny, atrakcyjność systemu dominującego oraz wartości w nim przyjęte⁹⁶.

⁹⁰ J. Winniecki, *Instrumenty polityki zagranicznej państwa*, „Studia Nauk Politycznych” 1975, nr 2, s. 73–74.

⁹¹ Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 109; Szerzej o wpływie w procesach decyzyjnych zob.: P. Soroka, *Teoria podejmowania decyzji w amerykańskiej nauce o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 1987, s. 19–20 i 34.

⁹² Tamże, s. 109–113; niektórzy politolodzy zajmują się przede wszystkim wpływem politycznym w procesach podejmowania decyzji, m.in.: R.O. Keohane, R.E. Riggs, H.R. Alker, B.M. Russett, H.K. Jacobson, C. Senf Manno, W.D. Coplin, M.M. Ball i inni.

⁹³ O wyznacznikach polityki zagranicznej państwa w: Z.J. Pietraś, *Wyznaczniki polityki zagranicznej państwa a teoria stosunków międzynarodowych*, w: *Wybrane problemy teorii i praktyki stosunków międzynarodowych*, Z.J. Pietraś, Lublin–Warszawa 1982, s. 9–27.

⁹⁴ Z. J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 107–113.

⁹⁵ Tenże, *Sprzeczności i konflikty...*, s. 349–350.

⁹⁶ J. Kossecki, *Gry sił i interesów w historii...*, Warszawa 1981, s. 6.

Penetracja i wpływ jako metody osiągnięcia celów

Wywieranie wpływu to próba zewnętrznego nacisku na państwo i jego podsystemy. Wpływ jest więc celem polityki zagranicznej, realizowanym w sposób pośredni (za pomocą formalnych lub nieformalnych środków), bądź zdolnością sprawowania kontroli nad środowiskiem międzynarodowym, bądź też zdolnością do zmuszania innych uczestników do określonego zachowania⁹⁷. Gdzie tkwi więc różnica między wpływem a penetracją? Podstawowa różnica między tymi procesami sprowadza się do następujących problemów:

1. Wpływ jest niejako bodźcem zewnętrznym, działającym na dany system państwowy (nacisk z zewnątrz), procesy penetracji zostają natomiast uruchomione wtedy, gdy nastąpi uwewnętrznienie bodźca zewnętrznego (nacisk od wewnątrz).
2. Widoczna jest również różnica pod względem skutków wywołanych przez bodźce – w przypadku wpływu prawdopodobieństwo uzyskania celu jest duże, choć działanie nie musi wywoływać zasadniczych zmian w państwie poddanym wpływowi. Procesy penetracji rozpoczynają się natomiast z chwilą, gdy państwo ulegnie wpływowi i nastąpi uwewnętrznienie bodźca. Skutki penetracji są przede wszystkim wewnątrzno-polityczne i gospodarcze, a także zewnętrzne, takie jak zmiana charakteru procesów adaptacyjnych – państwo adaptuje się do środowiska międzynarodowego przez interesy penetratora. Procesy penetracji powodują też zmiany w strukturze systemu, jego organizacji.
3. Państwo poddane wpływowi charakteryzuje się mniejszym stopniem podporządkowania się państwu wywierającemu wpływ niż państwo spenetrowane, które z kolei jest w bardzo dużym stopniu zależne od penetratora, ponieważ skutek przeniknięcia regulatora następuje ograniczenie jego kompetencji, a w skrajnym przypadku nawet utrata suwerenności.

Z powyższych rozważań wynika, że procesy penetracji należy uznać za swoisty i szczególny rodzaj wpływu międzynarodowego, charakteryzujący się dużą skutecznością przeprowadzania swojej woli. Pojęcie penetracji jest więc zakresowo bliższe pojęciu władzy, procesy głębokiej penetracji mają bowiem miejsce przede wszystkim w systemach imperialnych, hegemonicznych, o dużym stopniu centralizacji i podporządkowania, a te cechy są istotą władzy. Penetrację możemy określić jako „zinstytucjonalizowany wpływ”, realizowany w strefie zdominowanej przez dane państwo. Wpływ w „czystej” postaci może być realizowany w systemach niescentralizowanych, w środowisku poliarchicznym. Procesy penetracji są więc wynikiem zwiększania się skuteczności wpływu, a ich głównym celem jest zapewnienie kontroli nad obiektem poddanym wpływowi i zagwarantowanie stałego uzyskiwania korzyści z systemu penetrowanego. Procesy penetracji mają miejsce wtedy, gdy uzyskuje się możliwość realizacji własnej woli za pomocą obcych struktur instytucjonalnych. Państwo poddane procesom penetracji nie stawia żadnego oporu lub jest on minimalny (penetracja przybiera wówczas postać pokojową). Gdy penetrator napotka silny opór, usunie go przy pomocy struktur penetrujących z użyciem siły militarnej, penetracja nabierze cech wojennych. Jeżeli procesy penetracji spowodują nie tylko funkcjonalne ograniczenie kompetencji państwa penetrowanego, lecz także przesunięcie granicy państwowej w sensie terytorialnym, to skutkiem penetracji będzie bądź upadek systemu spenetrowanego, bądź też utrata części terytorium, które zostanie objęte władzą państwa penetrującego⁹⁸.

⁹⁷ Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 102.

⁹⁸ Z.J. Pietraś, *Sprzeczności i konflikty...*, s. 330–351.

Różnica między penetracją a władzą sprowadza się więc do umiejscowienia granicy w sensie terytorialnym – penetracja jest władzą na obcym terytorium, poza granicami systemu penetrującego. Zarówno wpływ, jak i penetracja służą do realizacji celów polityki zagranicznej państwa i pod tym względem nie ma między nimi różnicy – są to formalne lub nieformalne instrumenty polityki zagranicznej państwa.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że wpływ jako rodzaj stosunku politycznego był i jest przedmiotem szczególnego zainteresowania teoretyków stosunków międzynarodowych. Różnorodne zabiegi analityczne podejmowane w celu wyjaśnienia relacji pojęć „władza–siła–wpływ” w polityce zagranicznej i w międzynarodowych stosunkach politycznych koncentrują się wokół pojmowania władzy politycznej w klasycznym znaczeniu, ale przy założeniu, że jest ona po prostu niepełna, czyli nie ma wszystkich atrybutów właściwych jej w stosunkach wewnątrzpaństwowych. Najczęściej władza ta jest rozumiana jako wpływ bądź relacja siły między państwami lub jako rozdział władzy w ramach systemów międzynarodowych⁹⁹.

Najogólniej rzecz biorąc, przy założeniu, że cele ośrodków władzy i sił wywierających wpływ są sprzeczne, między władzą a wpływem zachodzi następująca zależność: im bardziej władza słabnie, tym bardziej wzrasta wpływ. Kiedy jednak cele ośrodków i sił są tożsame, to wpływ służy rozszerzeniu zakresu władzy, kiedy zaś występuje tylko zjawisko wpływu, jest on środkiem prowadzącym do instytucjonalizacji, a więc do władzy w pełnym tego słowa znaczeniu. Ogniwem pośrednim między posiadaniem wpływu a sprawowaniem władzy są procesy penetracji. Mocarstwa dążą do maksymalizacji wpływu, a więc po prostu do jego instytucjonalizacji, co w specyficznych warunkach oznacza władzę. Sytuacja taka ma miejsce w przypadku mocarstw, które odgrywają role przywódcze w środowisku międzynarodowym (dominacja, hegemonia), a państwa poddane ich wpływowi podporządkowują się woli silniejszego (zgoda elit bądź społeczeństwa i elit), stając się spenetrowanymi systemami politycznymi, o ile nie nastąpi przesunięcie granicy w sensie terytorialnym.

Polityka Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej po 1991 r.

W tej części zostanie zaprezentowana możliwość wykorzystywania cybernetyki i analizy systemowej do wyjaśniania stosunków międzynarodowych, a także przedstawimy propozycję metody badawczej – modelu wyjaśniającego politykę Rosji wobec byłych republik ZSRR leżących w Europie Wschodniej.

Analiza cybernetyczno-systemowa w politologii

Cybernetyczne metody badania zjawisk społecznych pozwalają nie tylko z dużym prawdopodobieństwem przewidywać zachowanie się społeczeństwa, ale również określić metody celowego wpływania na postępowanie ludzi. Postaramy się więc przedstawić zastosowanie cybernetyki w wyjaśnianiu stosunków międzynarodowych, a zwłaszcza określić, jak spojrzeć na politykę z punktu widzenia cybernetyczno-systemowego. Wykorzystanie metod, które proponuje cybernetyka, ułatwia, upraszcza,

⁹⁹ Por. M.P. Sullivan, *International Relations: Theories and Evidence*, Englewood Cliffs 1976, s. 160–164; A. Bodnar, *Decyzje polityczne...*, s. 222–223.

a często umożliwia w bardzo skomplikowanych sytuacjach postawienie diagnozy, podjęcie decyzji, sformułowanie odpowiedniej dyrektywy, czyli może usprawnić badanie układów społecznych oraz pozwala zrozumieć ich funkcjonowanie¹⁰⁰.

Znajomość ogólnych praw rządzących wszelkimi procesami sterowania (w tym procesami sterowania społeczeństwem), a także skutków określonych decyzji, które po upływie odpowiedniego czasu można zaobserwować, pozwala często na przeprowadzanie analiz wykrywających cele, metody i środki sterowania społeczeństwem, a także ośrodki sterujące. Metoda analizy cybernetycznej umożliwia też powiązanie w jedną całość różnych, na pozór niemających ze sobą związku faktów historycznych, weryfikuje informacje zawarte zarówno w przekazach źródłowych, jak i w opracowaniach¹⁰¹.

Ciekawa jest również relacja cybernetyki do polityki. Polityka jest to sztuka rządzenia państwem, stosowanie określonych metod realizacji celów państwowych, a także działalność mająca na celu zdobycie, utrzymanie i wykorzystanie władzy przez daną warstwę społeczną¹⁰². Polityka jest to więc określone działanie. Jeżeli przyjmujemy, że istnieje działanie zwane polityką, to istnieją w nim: przedmiot, polityk i dziedzina, przy czym podmiotem może być jednostka lub zbiorowość, np. naród, państwo¹⁰³. Polityka jest sztuką rządzenia i jak każda sztuka posiada swój warsztat, czyli zespół narzędzi i środków, którymi się posługuje, oraz formę, jaką nadaje swoim działaniom. Te środki i formy stają się w miarę rozwoju społecznego coraz bardziej wyrafinowane. Niezbędny staje się przy tym arsenał środków w postaci narzędzi i metod naukowych, które umożliwiają poznanie funkcjonowania mechanizmu społecznego¹⁰⁴.

Cybernetyka może być wykorzystywana jako narzędzie analizy i syntezy w badaniu nie tylko systemów społecznych, lecz także międzynarodowych, w wykrywaniu ich mechanizmów funkcjonowania. Analiza systemowa pozwala uwzględnić wzajemne powiązania części i elementów, ich otoczenie, określić sprzężenia zwrotne i rodzaje procesów regulacyjnych i sterujących. Elementy systemu posiadają określone funkcje i zadania do spełnienia, które możemy wykryć stosując właśnie analizę systemową¹⁰⁵. W literaturze przedmiotu istnieje bogactwo pozycji dotyczących analizy systemowej, nie ma więc potrzeby szczegółowego ich przedstawiania¹⁰⁶.

Dlaczego postanowiliśmy wykorzystać cybernetykę do badania stosunków pomiędzy Federacją Rosyjską a państwami Europy Wschodniej? Zakładamy, że gdzie występuje system (WNP), tam występuje zjawisko sterowania¹⁰⁷, a sterowalność jest warunkiem efektywności w osiąganiu celów. Nauką, która zajmuje się procesami regulacji i sterowania, a przede wszystkim badaniem sposobu zachowania się systemów,

¹⁰⁰ E. Kowalczyk, *Cybernetyka – myśl porządkująca*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, s. 66.

¹⁰¹ J. Kossecki, *Tajemnica mafii politycznych*, Kielce 1991, s. 11.

¹⁰² Przegląd definicji polityki patrz: S. Weremiuk, *Wschodnioeuropejskie role...*, s. 3–5.

¹⁰³ O podmiotach polityki w: Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 76–77 i nast.

¹⁰⁴ E. Kowalczyk, *Cybernetyka – myśl porządkująca...*, s. 67.

¹⁰⁵ Tamże, s. 68–69.

¹⁰⁶ Szerzej o analizie systemowej zob. Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 33–48 i 114–130; F. Ryszka, *Nauka o polityce...*, s. 345–388; T. Langer, *Amerykańska wersja analizy systemowej w nauce o państwie*, Warszawa 1977; J. Kukulka, *Problemy teorii stosunków międzynarodowych*, Warszawa 1978, s. 11–118 i 157, 183; F. Burlacki, A. Gałkin, *Socjologia, polityka, stosunki międzynarodowe...*, s. 39–62 i inne prace.

¹⁰⁷ System cybernetyczny jest systemem sterownym ze swej natury, zob. M. Crozier, E. Friedberg, *Człowiek i system. Ograniczenia działania zespołowego*, Warszawa 1982, s. 224.

jest właśnie cybernetyka¹⁰⁸. W systemie występują elementy sterowane i sterujące i od skuteczności sterowania zależy efektywność funkcjonowania systemu¹⁰⁹.

Godną uwagi jest specyfika niektórych relacji występujących między elementami systemów cybernetycznych, np. relacja między elementem sterującym i sterowanym zawiera: własność sterowania, własność percepcji, własność oddziaływania sterownika oraz przyjmowania podporządkowania się jemu. Jest to relacja „hierarchii i podporządkowania” stanowiąca jedną z podstawowych zasad cybernetyki, a także systemów imperialnych. Podstawą zjawisk sterowania są procesy energetyczne i informacyjne. Konfrontacja odbicia właściwości środowiska, w którym jest „zanurzony” system, i własnego stanu systemu jest podstawą decyzji regulacji i sterowania. Konfrontacja to podstawowa relacja informacyjna, bez której niemożliwe jest funkcjonowanie systemu, w którym występują procesy sterownicze¹¹⁰.

Jak widzimy, cybernetyka zajmuje się nie tyle budową systemów, co zasadami ich działania, własnościami sprzężeniowymi, podatnością na sterowanie, adaptatywnością itp., wydaje się więc zasadne i celowe zastosowanie metod cybernetycznych do badania procesów będących przedmiotem naszego zainteresowania. Teoria cybernetyki znalazła zastosowanie w niemalże wszystkich dziedzinach nauki, także w politologii¹¹¹. Zastosowaniem cybernetyki do wyjaśniania decyzji politycznych zajmował się m.in. J. Steinbruner, który, formułując „paradygmat cybernetyczny”, stworzył podstawy cybernetycznej teorii decyzji w polityce zagranicznej państwa. Według J. Steinbrunera decydujący „cybernetyczny” dąży do utrzymania dynamicznej równowagi ze swoim środowiskiem. W tym celu musi reagować szybko i sprawnie, a więc eliminuje istniejącą złożoność sytuacji decyzyjnej, a swoje zachowanie opiera na kilku prostych wzorach reakcji oraz kontroli niewielkiego zbioru najważniejszych zmiennych¹¹². Inną wersję analizy cybernetycznej decyzji zaproponował S.D. Bryan. Zwolennikiem podejścia cybernetycznego w analizie systemowej jest K.W. Deutsch, a głównym założeniem, które przenosi z cybernetyki na grunt analizy systemu politycznego, jest to, że politykę i zarządzanie widzi jako proces sterowania i koordynacji¹¹³. Również Z. Brzeziński wykorzystał metodę cybernetyczną do analizy bloku wschodniego¹¹⁴.

Na gruncie polskiej nauki zastosowaniem cybernetyki do analizy procesów społeczno-politycznych zajmowali się m.in. S. Sokołowski, J. Kowalski, J. Kossecki i inni¹¹⁵.

Rosyjskie działania penetracyjne wobec państw Europy Wschodniej – aspekty teoretyczne (propozycja nowego modelu)

Cybernetyka i analiza systemowa są teoriami porządkującymi ogólną wiedzę o funkcjonowaniu systemów decyzyjnych i informacyjnych, a więc wiedzę o sterowaniu

¹⁰⁸ Przegląd definicji cybernetyki zob. S. Weremiuk, *Europejskie role ZSRR...*, s. 23–24.

¹⁰⁹ O rodzajach sterowania zob. tamże, s. 31–35.

¹¹⁰ E. Kowalczyk, *Cybernetyka – myśl porządkująca...*, s. 29.

¹¹¹ Zob. B.W. Briukow, J.S. Geller, *Cybernetyka w naukach humanistycznych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 5–6, 8–21.

¹¹² E. Cziomer, Z.J. Pietraś, *Teoria i praktyka decydowania w polityce zagranicznej USA i RFN*, Kraków 1986, s. 36–38.

¹¹³ Szerzej T. Langer, *Amerykańska wersja analizy systemowej...*, s. 38.

¹¹⁴ Por. Z. Brzeziński, *Jedność czy konflikty?*, Londyn 1964.

¹¹⁵ Patrz: S. Sokołowski, *Decyzja a działanie*, Warszawa 1975; J. Kowalski, *Cybernetyczny system stosunków międzynarodowych*, Warszawa–Kraków 1981; J. Kossecki, *Cybernetyka społeczna*, Warszawa 1981.

i komunikowaniu społecznym w systemach państwowych. Dzięki teorii więzi możemy natomiast łatwo zidentyfikować procesy penetracji łączące Federację Rosyjską z państwami Europy Wschodniej. Ta synteza metod badawczych powinna przynieść pożądany efekt, czyli przyczynić się do stworzenia uniwersalnego modelu tych stosunków.

W każdym systemie społecznym możemy wyróżnić podsystem sterowania i podsystem sterowany, realizujący decyzje centralnego ośrodka sterującego. Sterowanie i regulacja oraz komunikowanie się są procesami zapewniającymi spójność organizacyjną systemu społecznego i osiąganie zamierzonych celów systemowych. O celach tych procesów decyduje centrum, czyli centralny ośrodek sterujący. W systemach hierarchicznych centrum pozostaje poza wszelką kontrolą społeczną, dążąc do objęcia kontrolą wszystkich podsystemów – dziedzin życia społeczno-politycznego, a także do pełnej koncentracji sprzężeń zwrotnych, regulujących procesy społeczno-ekonomiczne. Jeżeli system informacyjny ma cechy patologiczne, to centrum traci kontrolę nad własnym zachowaniem, czemu sprzyjają liczne bariery informacyjne. W określonych przypadkach centrum ma więc ograniczone zdolności przesyłania, przechowywania i przetwarzania informacji. Przekroczenie przepustowości informacyjnej powoduje konieczność rozbudowy aparatu biurokratycznego na wszystkich poziomach życia społecznego (instytucjonalizację). Proces ten przynosi zjawisko hierarchizacji systemu informacyjno-decyzyjnego, czyli nadmierną liczbę szczebli przekazujących informacje i decyzje. Szczeble w strukturze hierarchicznej, pośredniej między centrum a podsystemami, przedłużają drogę strumienia informacji i zwiększają opóźnienia. Zwolnione reakcje na bodźce stanowią zjawisko będące immanentną cechą struktur biurokratycznych. Aby system zachował zdolność sterowania, musi mieć stale zapewniony dopływ informacji o otoczeniu, własnej przeszłości i o samym sobie oraz swoich podsystemach. Przyjmując za podstawę uporządkowania role, które odgrywają poszczególne elementy w systemie, wyróżniamy relacje podrzędności i nadrzędności. W systemie hierarchicznym są więc elementy szczebla centralnego i najniższego, a między nimi mogą występować szczeble pośrednie – kierownicze¹¹⁶.

Model wyjaśniania stosunków pomiędzy Federacją Rosyjską a państwami Europy Wschodniej został skonstruowany na podstawie modelu hierarchicznego systemu sterowania. Wynika to z „historycznych” relacji w ramach ZSRR – między Moskwą a republikami radzieckimi. Na całość sterowania nie tylko w systemach hierarchicznych składają się trzy procesy: organizowanie, programowanie oraz regulacja. Procesy te posiadają pewną hierarchię, na której szczycie znajduje się niewątpliwie organizowanie, będące w gestii centralnego systemu sterowania. Sternik wyznacza cele oraz środki niezbędne do ich osiągnięcia. Niżej w hierarchii znajduje się proces programowania, który przebiega w organach nazwanych funkcjonalnymi lub programującymi (koordynator). Organy te ustalają własne cele w ramach przydzielonych im zadań i kompetencji, stanowiąc główne ogniwo w realizacji celów podstawowych i strategicznych. Regulacja odbywa się jeszcze na niższym szczeblu wykonawczym systemu sterowania, którego role odgrywają najczęściej regulatory. Nie mają one większej autonomii, ale ich funkcje wykonawcze decydują o sprawności całego działania¹¹⁷. Proces regulacji jest tożsamy z wykonywaniem decyzji sternika i wymaga trzech rodzajów dyrektyw:

- 1) **organizacyjnych**, określających cele, etapy i poszczególne działania, a także ustalających, który system sytuacyjno-wykonawczy podejmie działania,

¹¹⁶ S. Mynarski, *Elementy teorii systemów i cybernetyki*, Warszawa 1979, s. 20–21.

¹¹⁷ Tamże, s. 108.

- 2) **sytuacyjnych**, mających charakter ściśle wykonawczy, co oznacza, że odnoszą się do konkretnej sytuacji, w której działanie będzie realizowane. Powinny one być konkretyzacją dyrektyw organizacyjnych, o ile zachodzi taka potrzeba (czy sytuacja ulega zmianie jakościowej). Różnica między dyrektywami organizacyjnymi a sytuacyjnymi ma także charakter podmiotowy – pierwsze określają podsystem wykonawczy, drugie bezpośredniego wykonawcę i jego szczegółowe zadania,
- 3) **operacyjnych**, które określają sposoby realizacji celów, zasady budowy struktur organizacyjnych odpowiedzialnych za realizację decyzji oraz zasady nadzoru nad przebiegiem implementacji i jej kontroli. Dyrektywy te są absolutnie niezbędne w przypadku nowej, nieprzewidzianej sytuacji politycznej, należy bowiem wtedy powołać nowe struktury organizacyjne. Nałożenie zupełnie nowych zadań na dotychczasowe struktury wykonawcze na ogół nie prowadzi do rezultatów zadowalających, ze względu na istniejące nawyki, rutynę i dotychczasowy styl ich działania. W przypadku niepodjęcia dyrektyw wykonawczych, decyzja ma charakter jedynie symboliczny¹¹⁸.

Hierarchiczny system sterowania posiada następujące cechy: różny stopień przetwarzania informacyjnego i różna rola elementów na poszczególnych szczeblach; dekompozycja zadań przy przechodzeniu do coraz to niższych szczebli sterowania; piramidowy przepływ informacji (*informacje płynące w dół to sterownicze, w górę to obserwacje*); różne sposoby sterowania na poszczególnych szczeblach: na centralnym – eliminacja zaburzeń, funkcjonalnym – kompensacja zaburzeń, regulacyjnym – wyrównywanie odchyleń; zróżnicowanie w wyposażeniu szczebli w strukturze hierarchicznej w organy sterownicze (receptory, efekторы, korelator, optymalizator, analizator, translator)¹¹⁹. Efektywny system sterowania charakteryzuje się ogólnymi właściwościami systemowymi: adaptacyjnością, stabilnością, spójnością, niezawodnością, gotowością i reaktywnością na zakłócenia, zagrożenia i kryzysy¹²⁰.

Adaptując podstawowe założenia teorii systemów oraz teorii więzi, można skonstruować model teoretyczny wyjaśniający relacje pomiędzy Rosją a Europą Wschodnią. Jego podstawowe założenia są następujące¹²¹: W Europie Wschodniej od 1992 r. mają miejsce procesy rosyjskiej penetracji. Żeby zrozumieć funkcjonowanie państw poradzieckich należy zbadać charakter, zakres i funkcjonowanie układu zależności tych państw od Rosji. Federacja Rosyjska jako sukcesorka Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej „przejęła w spadku” politykę centrum ZSRR również wobec państw Europy Wschodniej.

Niewątpliwie stosunki pomiędzy Rosją a państwami Europy Wschodniej należy analizować w następujących kategoriach: działającego podmiotu, przedmiotu, środków

¹¹⁸ Z.J. Pietraś, *Teoria decyzji politycznych*, Lublin 1990, s. 182–183; tenże, *Decydowanie polityczne*, Warszawa–Kraków 2000, s. 161–166; szerzej zob. S. Sokółowski, *Decyzja a działanie...*, s. 331–335.

¹¹⁹ S. Mynarski, *Elementy teorii...*, s. 109–112.

¹²⁰ P. Sienkiewicz, *Systemy kierowania*, Warszawa 1989, s. 171–172. Według M. Croziera i E. Friedberga manipulacja i uwarunkowania oddziałują w pełni skutecznie tylko wtedy, gdy są połączone z przymusem, zob. M. Crozier, E. Friedberg, *Człowiek i system...*, s. 45.

¹²¹ Problematyka penetracji była już przez autora poruszana, zob. S. Weremiuk, *The Transformation of Penetrated...*, s. 234–248; tenże, *Penetracja ZSRR w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1991. Cybernetyczny model penetracji*, Lublin 2004; tenże, *RP/PRL a ZSRR w latach 1944–1989*, w: *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania – Koncepcje – Realizacja*, A. Gil, T. Kapuśniak (red. nauk.), Lublin–Warszawa 2009; tenże, *Specyfika stosunków polsko-radzieckich w latach 1944–1991*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2014, nr 11, s. 43–57.

i metod oraz wyników działania¹²². Przyjmujemy, że Europa Wschodnia to przestrzeń między Unią Europejską a Federacją Rosyjską – Ukraina, Białoruś i Mołdawia¹²³. W tym miejscu przedstawimy jedynie aspekt teoretyczny możliwej analizy.

Podmiot

Podmiotem procesu penetracji jest rosyjski ośrodek decyzyjny, który realizuje swą wolę za pomocą struktur penetrujących. Ze względu na charakter procesów penetracyjnych i usytuowanie struktur penetrujących podmiot ma dwoisty charakter – składa się z Centralnych Struktur Penetrujących (CSP) oraz Pośrednich Struktur Penetrujących (PSP).

Do CSP zaliczamy:

1. Struktury władzy (Prezydent Federacji Rosyjskiej i jego najbliższe otoczenie).
2. Struktury nadzoru (Rada Bezpieczeństwa, Sztab Generalny)
3. Struktury zależności postimperialnej (WNP, ZRiB¹²⁴).
4. Struktury wpływu i kontroli (administracja państwowa, FSB, GRU, SWR).

W skład PSP weszły natomiast:

1. Rosyjskie Pośrednie Struktury Penetrujące (RPSP), czyli „przesunięty” regulator.
2. Narodowe Pośrednie Struktury Penetrujące (NPSP), czyli administracja państwowa.

Na wierzchołku hierarchii znajdują się struktury władzy – sternicy polityki rosyjskiej, którzy zajmują się przede wszystkim formułowaniem celów, doбором metod i środków polityki, a także jej uzasadnianiem. Do nich należy organizacja procesu penetracji i jego optymalizacja w sferze jakościowej.

Drugi szczebel w hierarchii, na którym mają miejsce procesy funkcjonalne, to struktury nadzoru. Organy wchodzące w skład tych struktur zajmują się przede wszystkim programowaniem rosyjskiej polityki. Na tym szczeblu są układane plany działania dla poszczególnych podsystemów procesu penetracji oraz dokonuje się ich koordynacji.

Struktury zależności postimperialnej zajmują się przede wszystkim penetracją działań zewnętrznych państw Europy Wschodniej przez koordynację ich polityki zagranicznej. Opracowują również strategię i taktykę rosyjskich działań penetrujących w stosunku do tych państw na płaszczyznach: polityczno-ideologicznej, militarnej i ekonomicznej. Struktury władzy i nadzoru oraz zależności postimperialnej są powiązane z systemem penetrowanym za pomocą sprzężenia prostego i zwrotnego ujemnego.

Struktury wpływu i kontroli to najniższy szczebel rosyjskiego ośrodka decyzyjnego o funkcjach typowo wykonawczych, odpowiedzialny za sprawność całego działania. Organy wchodzące w skład regulatora zapewniają zgodność osiąganych wielkości sterowanych z wartościami zadanymi. Są tu przetwarzane informacje o stanie systemu penetrowanego oraz dokonuje się wyboru określonych metod postępowania.

Problem usytuowania regulatora wydaje się mieć kluczowe znaczenie dla zrozumienia procesów rosyjskiej penetracji, decyduje bowiem o jej zakresie i efektywności. „Przesunięcie” regulatora w głąb systemu spenetrowanego powoduje funkcjonalne ograniczenie kompetencji tego systemu oraz pogłębienie się penetracji. Można postawić tezę, że po 1991 r. regulator nie cofnął się całkowicie.

¹²² Analizując politykę Rosji wobec państw Europy Wschodniej, należy przyjąć założenie, że podmiotem jest Rosja, przedmiotem są natomiast Ukraina, Białoruś i Mołdawia – w rozumieniu obiektu zainteresowania prowadzonych przez Rosję działań, I. Topolski, *Polityka Federacji...*, s. 13.

¹²³ I. Topolski, *Polityka Federacji...*, s. 319.

¹²⁴ Związek Rosji i Białorusi (przyp. red.).

Centralne Struktury Penetrujące starają się kontrolować rządy i społeczeństwa państw Europy Wschodniej przy pomocy „przesuniętego” regulatora, który odpowiada pośrednio za realizację polityki postimperialnej i celów strategicznych. Wskutek przeniknięcia regulatora do wnętrza systemów Europy Wschodniej penetracja nabrała cech regulacji bezpośredniej.

Struktury RPSP penetrują systemy polityczne państw Europy Wschodniej zarówno w sposób formalny, jak i nieformalny. Biorąc pod uwagę uwarunkowania historyczne, można założyć, że w skład tych struktur wchodzi: służby specjalne, przedstawiciele rosyjskich sił zbrojnych, lobby sektora przemysłowego i energetycznego¹²⁵. Struktury RPSP pełnią również funkcję receptorów (ambasady oraz rezydentury wywiadowcze – nieformalny kanał informacji) dostarczających informacje o systemie penetrowanym.

Czynnikiem wzmacniającym procesy penetracji jest aspekt świadomościowy rosyjskich przywódców¹²⁶. Sternicy, chociaż czasami starają się dostosowywać do zmieniających się warunków, nie biorą pod uwagę możliwości, aby którekolwiek z państw Europy Wschodniej mogło wymknąć się spod ich kontroli.

Podsumowując, należy podkreślić, że najbardziej zauważalny wpływ penetratora przejawia się w działaniach kształtujących „właściwe” postawy. „Przesunięty” regulator kontroluje procesy uzależniania oraz odgrywa rolę stymulatora procesów penetracji. Podmioty systemu penetrującego są zróżnicowane ze względu na ich podporządkowanie określonym sferom rzeczywistości, zakres penetracji tych sfer oraz hierarchię wzajemnego podporządkowania. Struktury penetrujące służą przede wszystkim do utrzymywania dominacji rosyjskiej przez realizację celów (interesów) penetratora.

Przedmiot

Przedmiotem penetracji są zarówno stosunki wewnątrz systemu (WNP), jak i wewnątrz państw. Penetruje się również politykę zagraniczną tych państw.

Struktura systemu spenetrowanego przedstawia się w następujący sposób:

1. Narodowe Pośrednie Struktury Penetrujące (NPSP), czyli aparat rządowy:
 - struktury lojalności,
 - struktury uzurpacji (tzw. ekipy alternatywne).
2. Obiekt penetracji:
 - obszary spenetrowane,
 - obszary niepewności:
 - niesterowane, ale sterowalne,
 - niesterowalne.

Struktury lojalności¹²⁷ są odpowiedzialne za zapewnienie optymalizacji procesu penetracji. Posiadają w swojej dyspozycji środki i metody właściwe organom państwowym w systemach autorytarnych i scentralizowanych. Są one realizatorami dyrektyw operacyjnych. Struktury lojalności to przede wszystkim kompleks policyjno-wojskowo-przemysłowy

¹²⁵ Mapę rosyjskich wpływów na Białorusi zob. A. Wierzbowska-Miazga, *Wsparcie drogą do podporządkowania. Rosja wobec Białorusi*, Warszawa 2013, s. 16–30; *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, I. Topolski (red.), Lublin 2009, s. 179–200.

¹²⁶ Z.J. Pietraś uważa, że stan świadomości decydentów jest filtrem, przez który przechodzą wszelkie informacje na temat świata zewnętrznego, zob. Z.J. Pietraś, *Sztuczna inteligencja w polityce*, Lublin 1990, s. 15; T. Łoś-Nowak, *Stosunki międzynarodowe...*, s. 218.

¹²⁷ Gwarantem wpływów rosyjskich była przede wszystkim instytucja prezydenta, kojarzona przez większość społeczeństwa z dawną funkcją sekretarza partii komunistycznej (KPZR).

wy, sprawujący władzę w państwach Europy Wschodniej przy poparciu rosyjskich sterników (legitymizacja zewnętrzna – Białoruś i Ukraina). Dla Kremla struktury te stanowią przedmiot penetracji i jednocześnie niższy szczebel wykonawczy, realizujący wolę penetratora.

Ważnym elementem procesu penetracji są również struktury uzurpacji, odpowiadające za optymalizację procesu penetracji. Ich celem jest zapewnienie ciągłości kontroli w razie kryzysu w którymś z państw. Są to tzw. ekipy alternatywne formowane przez system penetrujący w razie zakłóceń w procesie penetracji.

Penetracji podlegają również środowiska wewnętrzne narodowych systemów politycznych systemu wschodnioeuropejskiego, czyli społeczeństwa. Możemy dokonać dezagregacji tego środowiska w następujący sposób: „obszary spenetrowane” (grupy i organizacje społeczno-polityczne) oraz „obszary niepewności”: niesterowane, ale sterowalne, poddające się penetracji, np. opozycja polityczna i jej środowiska (opozycja konstruktywna), a także niesterowalne (opozycja nieprzejednana). Społeczeństwa są penetrowane przede wszystkim za pomocą energetycznych i informacyjnych metod. Penetracja społeczeństw przez długi okres miała charakter pokojowy, była bowiem akceptowana przez większość.

Mechanizmy

Mechanizmy to środki i metody penetracji, czyli jakiegokolwiek powtarzające się sekwencje zachowań, mające początek w jednym systemie i wywołujące reakcje w innym. Jeżeli ta sekwencja zachowań ma charakter asymetryczny i prowadzi do intencjonalnego charakteru zachowań w drugim systemie, to te działania możemy określić mianem penetrujących. Penetracja jest to więc proces uwewnętrzniania się bodźców zewnętrznych za pomocą struktur penetrujących w określonym celu. Decyzja w procesie penetracji jest skierowana do wnętrza systemu penetrowanego, centralnie i w sposób władczy organizuje funkcjonowanie tego systemu. Celem procesu decyzyjnego jest przekształcenie istniejącej w systemie penetrowanym sytuacji decyzyjnej uznawanej za niepożądaną, w nową sytuację, którą ośrodek penetrujący uważa za pożądaną. Implementacja jest to sfera realizacji decyzji sternika za pomocą władczego sterowania. Realizatorami decyzji są organy władzy i administracji państwowej. Ich działania są sterowane przez rosyjskie struktury wpływu („przesunięty” regulator), a te z kolei są zdeterminowane w swoich poczynaniach przez dyrektywy penetratora, które wyznaczają granice działania i wykonania decyzji. Ważnym elementem jest kontrola procesu penetracji, zoptymalizowana decyzja jest bowiem nieskuteczna, gdy nie podlega kontroli.

Podziału mechanizmów penetracji dokonaliśmy według trzech kryteriów, tj. ze względu na: podmiot penetracji, jej przedmiot oraz sposób dokonywania.

Ze względu na **podmiot** penetracji mechanizmy dzielimy na:

1. **Struktury władzy i nadzoru**, które w celu penetracji państw Europy Wschodniej i koordynacji ich polityki zagranicznej stosują sterowanie władcze bezpośrednie za pomocą dyrektyw o obowiązkowej wykonalności oraz sterowanie w sposób formalny z przewagą bodźców o charakterze energetycznym i metod informacyjnych.
2. **Struktury wpływu i kontroli**, których zadaniem jest penetracja rządowych struktur państw Europy Wschodniej, przy użyciu regulacji pośredniej za pomocą autorytetu i perswazji, regulacji bezpośredniej za pomocą bodźców o charakterze energetycznym i wymuszenia informacyjnego oraz sterowanie w sposób formalny i nieformalny.

3. **Struktury zależności postimperialnej**, których celem jest koordynacja działań w dziedzinie militarnej, ekonomicznej i polityki zagranicznej oraz podniesienie efektywności sterowania PSP. Najczęstszą formą jest instytucjonalizacja relacji, tj. organizacje, sojusze, narady i spotkania.
4. **„Przesunięty” regulator**, czyli struktury, które przeniknęły do wnętrza systemów penetrowanych w celu penetracji organów państwowych, w których skład wchodzi też struktury uzurpacji, a ich celem jest zapewnienie bezpośredniej kontroli nad strukturami lojalności i pośredniej nad społeczeństwami. Stosowane są przy tym energetyczne i informacyjne metody sterowania.

Ze względu na **sposób** penetracji mechanizmy dzielimy na:

- formalne działania instytucjonalne,
- nieformalne działania osobiste – np. regulacja i manipulacja pośrednia,
- działania mieszane – np. nieformalna działalność instytucjonalna.

Ze względu na **przedmiot** penetracji mechanizmy dzielimy na:

1. Penetrację *struktur lojalności*. Wykorzystuje się przy tym bezpośrednie i władcze metody penetracji – za pomocą struktur zależności imperialnej; pośrednie i perswazyjne (wpływ i autorytet) – przez struktury wpływu i kontroli oraz formalne i nieformalne, które umożliwiają rozwiązywanie kryzysów w gronie elity politycznej.
2. Penetrację *obiektu, czyli społeczeństw*, mającą na celu utrzymanie w ryzach i posłuszeństwie obywateli oraz kontrolę procesów społecznych zachodzących w państwach Europy Wschodniej. Penetracja pośrednia i bezpośrednia oraz sterowanie energetyczne i informacyjne oraz środki i metody właściwe organom państwowym w systemach totalitarnych i scentralizowanych.

Mechanizmy radzieckiej penetracji mają na celu uzależnianie państw wykorzystując tworzenie „wizów zależności imperialnej” tzw. relacji systemotwórczych – formalno-instytucjonalnych i nieformalnych¹²⁸. „Przenikanie” regulatora i jego struktur na terytoria sąsiednich państw jest kluczowym składnikiem procesu penetracji¹²⁹. Panowanie nad procesami wiążącymi to faktyczne sprawowanie władzy¹³⁰.

Zakres i skutki

Zakres penetracji można określić jako zasięg wpływu wywieranego przez podmiot penetrujący na system penetrowany i jego środowisko. Przy czym wpływ ten jest ograniczony, co do skutków wyboru i realizacji celów politycznych – przede wszystkim celu permanentnego, czyli utrzymania systemu oraz celów sytuacyjnych. Zakres penetracji, czyli jej głębokość, jest mierzony możliwością osiągania swoich celów. Jeżeli CSP są permanentnie zdolne do egzekwowania swojej woli, to znaczy, że system jest głęboko spenetrowany. Jeżeli możliwość ta dotyczy jednej lub kilku sfer życia społecznego, to penetracja jest płytka.

Wyróżniamy: **planowany zakres** penetracji, czyli zakres wpływu mierzony przewidywanym stopniem realizacji celu, zależnym od analizy czynników sprzyja-

¹²⁸ Według M. Croziera i E. Frieberga mechanizm regulacyjny jest to mechanizm podtrzymywania struktury. Istnieją dwa główne typy mechanizmów regulujących w systemach społecznych: zwyczaj i obyczaj oraz mechanizmy automatyczne. Szerzej zob. M. Crozier, E. Frieberg, *Człowiek i system...*, s. 268–269.

¹²⁹ R. Zięba, *Cele polityki zagranicznej*, w: *Polityka zagraniczna państwa*, J. Kukułka, R. Zięba (red.), Warszawa 1992, s. 64–76. O rodzajach interesów zob. Z.J. Pietraś, *Podstawy teorii...*, s. 145–148; W. Kostecki, *Polityka zagraniczna...*, s. 70.

¹³⁰ E. Kowalczyk, *Cybernetyka – myśl porządkująca...*, s. 60.

jących lub przeszkadzających interwencjom sterowniczym; oraz **rzeczywisty zakres penetracji**, czyli zakres planowany oraz zespół zjawisk niedysfunkcyjnych wobec systemu lub jego części, pozostających z nim w interakcji, a nie branych pod uwagę przy realizacji działań sterowniczych, tj. zjawisk, które bez tej interakcji z systemem nie wystąpiłyby.

Podstawową kwestią jest problem **charakteru bodźca penetrującego**. **Bodziec zewnętrzny o charakterze wewnętrznym** powoduje, że polityka wewnątrzna systemu spenetrowanego staje się jak gdyby polityką zagraniczną, bo na własnym terytorium styka się z działaniem obcego mocarstwa. Polityka zagraniczna penetratora nabiera cech polityki wewnętrznej, realizowanej w środku obcego państwa. Uwewnętrznienie bodźca zewnętrznego zapewnia „usytuowanie” regulatora, który wkracza w głąb systemu penetrowanego, ograniczając jego kompetencje przez penetrację systemu politycznego, uzależnienie aparatu przymusu i podniesienie jego rangi, uzależnienie systemu wojskowego itp. Szybszemu uwewnętrznianiu się bodźca sprzyja również asymetryczność powiązań penetratora z systemem penetrowanym. Skuteczność działania tego bodźca na procesy zachodzące w systemie penetrowanym ogranicza zaś wytrzymałość systemu, wynikającą między innymi z tradycji kulturowych. Penetrator jest więc zmuszony do doboru odpowiednich metod i środków działania, dostosowanych do specyfiki systemów penetrowanych.

Ważnym problemem są również **granice adaptacyjności** spenetrowanych systemów, wyznaczone przez:

- **rację stanu**, czyli dążenie państwa do przetrwania oraz utrzymania swojej tożsamości w czasie i przestrzeni. Zawarte w niej interesy są realizowane w sposób bezkompromisowy właśnie dlatego, że w interpretacji grupy rządzącej stanowią one istotę państwa, której nie należy negocjować. W przypadku spenetrowanego systemu politycznego następuje zmiana zakresu jego racji stanu, która nie może być sprzeczna z racją stanu penetratora,
- **penetratora**, który aby zoptymalizować proces sterowania, powinien akceptować w pewnych granicach tradycję i kulturę narodową społeczeństw. W innym przypadku napotka silny opór, który w skrajnej postaci może doprowadzić do przerwania procesu penetracji. Między penetratorem a obiektem penetrowanym zachodzi ciągły przepływ informacji w postaci sprzężenia zwrotnego ujemnego. Gdy opór będzie skuteczny, a informacja o tym dostanie się w wyniku przełamania monopolu informacyjnego do wewnętrznego środowiska systemu penetrującego, to może to wywołać sytuację kryzysową w tym systemie, co w konsekwencji może spowodować jego załamanie się.

Z punktu widzenia zakresu penetracji ważne znaczenie mają również **skutki penetracji**. Możemy wyróżnić:

- **wewnętrzne skutki penetracji**:
 - polityczne, czyli zewnętrzno-wewnętrzne manipulowanie procesami politycznymi,
 - ekonomiczne, tj. zahamowanie rozwoju gospodarczego, nierówności społecznych, konflikty społeczne oraz rozbudowa aparatu władzy,
 - kulturowe, np. zepsucie „tkanki narodowej” poprzez narzucenie obcego wzorca kulturowego, uprzedmiotowienie społeczeństwa,
 - militarne – pozbawienie systemu penetrowanego kontroli nad własnym wojskiem, a także ograniczanie jego sprawności bojowej;

- **zewnętrzne skutki penetracji:**
 - zmiana charakteru procesów adaptacyjnych, penetracja powoduje bowiem adaptację do środowiska zewnętrznego poprzez interesy penetratora, które mogą być sprzeczne z interesami narodowymi,
 - załamanie procesów adaptacyjnych, w wyniku czego system albo upadnie, gdy realizacja celów cząstkowych uruchamia zjawisko blokujące realizację celów głównych, a co za tym idzie i zachwianie homeostazy, albo ulegnie modyfikacji progresywnej lub regresywnej, która może prowadzić do pogłębienia się procesów penetracji lub do ich ustania¹³¹.

Specyfika penetracji jest funkcją trzech zmiennych: użytych metod, ich skuteczności oraz zachowania się systemu penetrowanego.

Proces penetracji zależy od normotypu cywilizacyjnego społeczeństwa albo kultury społecznej. Rodzaj bodźców stosowanych w procesach sterowniczych wynika przede wszystkim z tego, jakie normy odgrywają w danym społeczeństwie rolę przewodnią oraz jakie normy chce się danemu społeczeństwu narzucić. Państwa Europy Wschodniej w różnym stopniu są podatne na bodźce sterujące, dlatego też penetracja ma w poszczególnych państwach swoją specyfikę przejawiającą się w mechanizmach, zakresie penetracji oraz w stopniu autonomiczności PSP (np. tradycja ulegania na Białorusi). Należy podkreślić, że penetracja w Europie Wschodniej odbywa się za przyzwoleniem elit władzy i społeczeństw.

Trzeba się wyzbyć złudzeń – pełnej sterowalności, totalnej kontroli, pełnej skuteczności, dużej przewidywalności zachowań, łatwej rozpoznawalności i identyfikacji zjawisk, złudzenia addytywności elementów badanych zbiorów, absolutnej racjonalności, pełnej mierzalności działań i efektów po prostu nie ma¹³².

Interwencje sterownicze podejmowane przez struktury penetrujące mają na celu zapewnienie kontroli nad państwami Europy Wschodniej w takim stopniu, by móc bez przeszkód realizować swoje interesy. Wyrazem tych działań jest dążenie do instytucjonalizacji procesu penetracji. Wszelkie podejmowane działania odbywają się według „wzoru” ustalanego w centrum i zawsze mieszczą się w ramach tzw. warunków brzegowych.

W niniejszym artykule przedstawiliśmy założenia metodologiczne teorii penetracji, teorii więzi oraz teorii wpływu międzynarodowego, a także zaprezentowaliśmy własny model badania stosunków w europejskiej przestrzeni poradzieckiej, który umożliwi wykrycie procesów rosyjskiej penetracji. Poznanie mechanizmów zależności pozwala na lepsze zrozumienie sytuacji za wschodnią granicą Polski.

Rosja od 1992 r. stara się zdefiniować najważniejsze interesy wobec państw Europy Wschodniej. Proces systemu identyfikacji trwa i, jak się wydaje, jeszcze nie został zakończony. Sytuacja ta wpływa bezpośrednio na kształtowanie się polityki Rosji wobec tych państw. W konsekwencji przekłada się to równocześnie na wybór przez Federację odpowiednich metod działania – instrumentów – na obszarze Europy Wschodniej¹³³.

¹³¹ Zob. szerzej Z.J. Pietraś, *Adaptacyjność...*, s. 31–37.

¹³² L.W. Zacher, *Od totalitaryzmu do demokracji – czyli zmiana paradygmatu sterowania społecznego*, „Transformacje” 1992, nr 1–2, s. 46.

¹³³ I. Topolski, *Polityka Federacji Rosyjskiej...*, s. 320.

Do długofalowych celów Rosji zaliczamy przede wszystkim:

- zapewnienie bezpieczeństwa państwa i utrzymanie stabilności w regionach sąsiadujących,
- procesy integracyjne na obszarze poradzieckim i „odbudowę imperium”,
- pomoc i ochronę praw mniejszości rosyjskiej i obywateli Rosji w państwach poradzieckich¹³⁴.

Rosja w celu realizacji swoich strategicznych interesów (obecności i wpływów w Europie Wschodniej) kładzie coraz większy nacisk na środki ekonomiczne (energetyczne) oraz społeczno-kulturowe. Dopuszcza również użycie rosyjskiej siły militarnej¹³⁵.

Skalę rosyjskiej penetracji na Ukrainie możemy obserwować od ponad roku. Aparat państwowy, milicja, służby specjalne, a przede wszystkim wojsko okazały się głęboko spenetrowane przez Rosję¹³⁶. Euromajdan okazał się momentem przełomowym – społeczeństwo wyraziło swój sprzeciw wobec głębokiej penetracji systemu, a tym samym uruchomiono proces „cofania się” rosyjskiego regulatora (ucieczka W. Janukowycza).

Nie ulega wątpliwości, że aktualnie problem suwerenności Ukrainy to bez wątpienia najważniejszy problem geopolityczny współczesnej Europy. Krym był kolejnym po Naddniestrzu, Osetii Południowej i Abchazji terenem, na którym Federacja Rosyjska starała się przeprowadzać działania faktyczne, wykorzystując instrumenty polityczno-militarne dla reintegracji terenów wymykających się spod wpływów mocarstwa. Z drugiej strony działania te w istotny sposób są powiązane z interesami rosyjskimi, reprezentowanymi przez elity krajów państw powstałych po rozpadzie, a wywodzących się często z dawnej nomenklatury komunistycznej. Losy Donbasu najprawdopodobniej zostały już przesądzone.

Działania Rosji w najbliższej perspektywie czasowej będą uzależnione od stanowiska USA oraz Niemiec i Francji. Integracja państw obszaru poradzieckiego oraz ewentualne rozszerzenie rosyjskich wpływów na Europę Środkowo-Wschodnią może nastąpić tylko w wyniku działań zbrojnych bądź porozumienia Rosji z innymi mocarstwami.

Podsumowując, należy podkreślić, że problem dominacji rosyjskiej w Europie Wschodniej to obecnie najważniejsze wyzwanie dla mocarstw zachodnich, ponieważ to od skuteczności ich polityki wobec Kremla będą w dużym stopniu zależały przyszłe losy nie tylko Ukrainy, lecz także i całej Europy. Warto wyrobić sobie opinię i zastanowić się nad ewentualnymi rezultatami obecnych wydarzeń wokół Ukrainy, a szczególnie polityki i działań rosyjskich, i sięgnąć po analizy i opracowania rzetelnie i wszechstronnie przedstawiające sytuację za wschodnią granicą Polski.

Polityka Rosji wobec państw Europy Wschodniej z pewnością wymaga prowadzenia dalszych badań. Proponowane postulaty badawcze mogłyby dotyczyć pogłębienia analizy na temat rosyjskiej polityki „soft power”, a także identyfikacji mechanizmów realizacji rzeczywistych interesów Rosji na obszarze poradzieckim.

Abstrakt

¹³⁴ W przypadku porównania warstwy koncepcyjnej z faktyczną realizacją nasuwa się wniosek, że procesy integracyjne na obszarze poradzieckim, mimo że „oficjalnie” nie zajmują czołowych pozycji spośród najważniejszych priorytetów Kremla, to w przypadku prowadzonych działań dominują. W ostatnim czasie ujawnił się dysonans między deklarowanymi interesami a faktycznie realizowanymi. Rosja nie urzeczywistnia głoszonych poglądów, realizuje natomiast te, które nie są prezentowane, zob.: I. Topolski, *Polityka Federacji...*, s. 321.

¹³⁵ O działaniach militarnych Rosji w WNP zob. tenże, *Siła militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Lublin 2004, s. 165–209.

¹³⁶ Szerzej zob. N. Szapowałowa, *Strategia penetracyjna Federacji Rosyjskiej...*, s. 5–68.

Niniejszy artykuł stanowi przyczynek do problemu dominacji rosyjskiej w Europie Wschodniej po rozpadzie ZSRR, dotychczas rzadko podejmowanego w takim ujęciu przez badaczy. W tekście zawarto rozważania nawiązujące do dwóch pytań: dlaczego warto podjąć tytułowy problem oraz jakie mogą być ścieżki metodologiczne w tego typu badaniach?

Po 1992 r. Rosja prowadzi specyficzną politykę wobec państw Europy Wschodniej wynikającą z uwarunkowań historycznych oraz mocarstwowych ambicji władców Kremla. Zmiany na arenie międzynarodowej w 2014 r. stworzyły przesłanki do zbadania polityki Federacji Rosyjskiej wobec państw Europy Wschodniej. Nowa sytuacja geopolityczna wymaga również stosowania takich metod badawczych, które pozwoliłyby na pełne wyjaśnienie tych relacji. W procesie analizy należy przyjąć, że podmiotem działania jest Rosja, przedmiotem są natomiast Ukraina, Białoruś i Mołdawia.

Kontynuując badania dotyczące dziejów tych państw, należałoby jeszcze dokładniej zbadać obszary dysfunkcyjności systemu poradzieckiego oraz określić, na ile trwale było przeniknięcie struktur penetrujących do wnętrza systemów państw Europy Wschodniej, a także, w jakim zakresie po 1991 r. nastąpiło „cofnięcie” regulatora?

Słowa kluczowe: dominacja, penetracja, Rosja, Europa Wschodnia.

Abstract

The article refers to a rarely undertaken by analysts approach to the problem of the Russian domination over Eastern Europe after the collapse of the Soviet Union.

The text deals with two basic questions: why the problem of the Russian domination should be the topic of any research and what methodological approaches should be used in such studies? After 1992 Russia has been carrying out a very specific policy towards the countries of Eastern Europe, which arises from historical context and the Kremlins' rulers' imperial ambitions. Changes at the international arena in 2014 created conditions for investigating the Russian Federation policy towards the countries of Eastern Europe. The new geopolitical situation also requires the application of such research methods that would allow a full explanation of new political relations. In the process of analysis it should be assumed that Ukraine, Belarus and Moldova are passive subjects of the actions carried out by Russia. Further research of the history of these countries would require investigating the areas of dysfunctionality of the post-Soviet system and determining, to what extent Eastern Europe state systems could be penetrated and to what extent the Russian control was retracted after 1991.

Keywords: domination, penetration, Russia, Eastern Europe.